

ТРИФОН Н. ХРИСТОВСКИ

МОЯТ ЖИВОТ

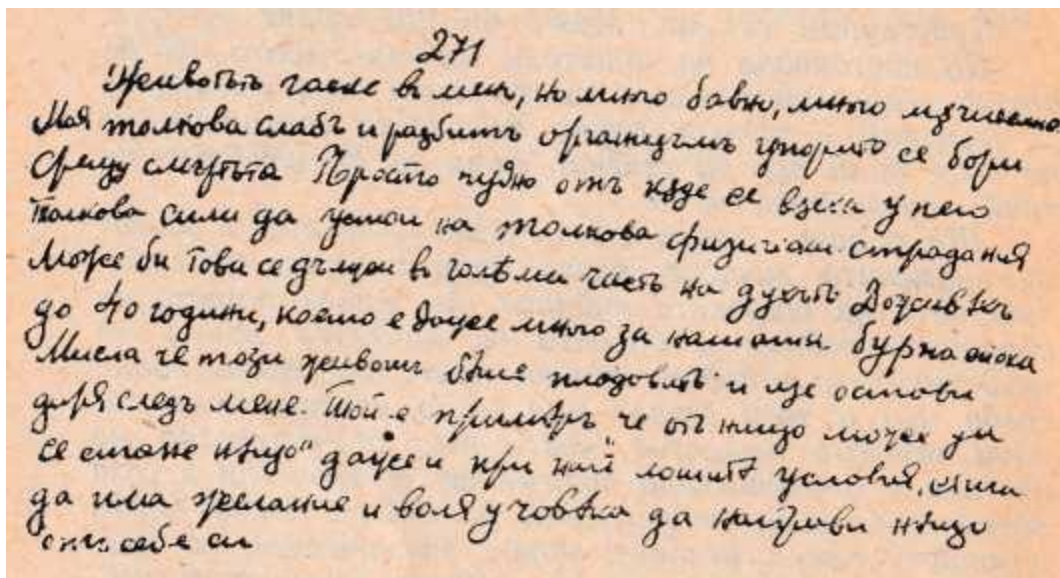
chitanka.info

ОТ АВТОРА

Чувствувам се зле. Може би иде краят...

По настояване на приятели вземам перото, за да опиша своя живот. Сега, когато пиша тези редове, аз се намирам в таква тежко физическо състояние, че не зная дали ще ми стигнат сили, за да изкарам докрай започнатото дело.

Ще опиша живота си не затова че той е живот на знаменита личност, която буди интереса и любопитството на широката публика. Аз живях живота на обикновен редник в борбата за по-добър живот на трудещите се народни низини, които са моята родна среда. Но в този живот има нещо необикновено поради тежкото нещастие, което още от детинство ме постави в изключително положение. И може би в този живот има нещо поучително: аз водих тежка борба в крайно тежки условия, борба за просвета, за култура, за самообразование. Тя издигна лишения от крака и ръце селянин до положението да получи обществено внимание и да може да опише този живот.

Авторът

1

Бях вече на пет години, а домашните ми още не бяха изгубили надежда, че ще стане някакво чудо — ще ме излекуват. Чуеше ли се за някой народен лекар, та бил той и в друга околия, чуеше ли се за лековита вода — вкъщи наставаше тревога и брожение. Веднага се вземаше решение и някой от домашните отиваше — да се опита и новото средство, може да помогне! Особено ревностна в това отношение беше баба, която полагаше най-големи грижи за мен.

Спомням си я, сякаш сега я виждам: дребна, с изпъкнало чело и вече побелели коси, но запазила младежка пъргавост. Поради нещастieto ми не ме биеха и не ми се караха като на другите селски деца. Бях се разглезил и понякога лудориите ми преминаваха всяка граница, изкарваха родителите ми и дядо от търпение. Почвах да ми се карат. А баба веднага вземаше моята страна, почваше да плаче и да се нахвърля върху другите:

— Малко ли му е наказанието от господ, та и вие...

И тя винаги успяваше да ме отърве и от най-малките укори; в нейно лице имах най-сигурния си защитник.

Изключителното ми положение не ми тежеше почти никак. Понеже бях осакатен още от малък (роден съм на 24.I.1905 г., а нещастieto е станало на 28.VII.c.g.), аз нямах представа какво значи да ходиш със собствени крака. Движех се така, както можех и както се движа и сега: кръстосвам левия крак върху десния, хващам с дясната ръка стъпалото на десния крак, а с лявата ръка се подпирам на земята, и така придвижвам тялото си седешком. По този начин можех да извървя доста дълги разстояния.

Спомням си такъв случай.

Веднъж се окуражих да си дойда в село от една близка нива в местността „Лъга“. Бях отишъл там с колата, но разглезеността ми ме накара да се върна „пеш“. Придружаваше ме баба. Тръгнахме през местността „Ройно“. Вървах доста, но ето че ръката ми се пресили, заболя ме непоносимо; спрях се и заплаках. Баба също почна да плаче.

Тя не можеше да ме вземе и ме носи, защото по това време боледуваше от някаква сърдечна или бъбречна болест, краката ѝ бяха отекли, подпираше се с тояжка и едва вървеше. Наоколо нямаше жив човек, който да помогне. Плачехме и двамата, защото не можехме да направим нищо. Бяхме наред път за селото: нито можех да се върна, нито да продължа напред. С големи мъки, малко по малко, като си почивах често, аз можах да се домъкна до първите къщи на селото. Тук останах да играя с връстници, докато привечер мина една кола и ме прибра и закара у дома.

Всички селски момчета на моята възраст по това време ходеха лете само по ризи, повечето кълчищни. Така ходех и аз. Но скъсвах ризата само за четири дни. Затова майка ми зашиваше на ризата вълнени парчета от дебело домашно бало. И това не помагаше. Късах и балените кръпки, защото много се движех. Къщата ни се намираше до селската река Рударка и тук в каменистото корито на реката, ставаха най-големите игри. Правехме пирамиди от пясък и камъни, по пясъка посаждахме разни бурени, прищехме вирове в реката и се къпехме, по цяло лято се печехме като гуцери по камъните. Прибирахме се вкъщи само за ядене.

Но лошото настъпваше за мен с идването на зимата. Когато земята се разкаляше от дъждовете и после покриваше със сняг, аз не можех да излизам навън и прекарвах цялата зима в собата, като достигах най-далеко до къщния праг. Оттук, докато се смръзнеха парализираните ми немощни крака, наблюдавах връстниците си, които се пързалиха край нашата дворни врата, радвах им се, но не можех да взема участие в игрите им. Когато ми ушиха панталони, съседските деца почнаха да ме изкарват на пързалката с шейна. Но краката ми много бързо изстиваха и трябваше да ме връщат вкъщи. Когато нямаше пързалка, децата се събираха за игра у дома, защото аз не можех да отида при тях. Вкъщи постоянно беше пълно с деца, които се въртяха около мен като около стожер. В игрите често правехме пакости — счупим неволно някое гърне, разсипем водата от стомната, или друга някоя лудория, но домашните търпяха всичко заради мене. Дядо ми направи кола, с която се возехме през пролетта и лятото.

Заедно с тези игри и лудории вървеше и моето лекуване. В паметта ми се е запазила следната сцена.

В едно ранно пролетно утро баба свари в котле някакви билки и ме отнесе на една поляна, заобиколена от гъста гора, в местността „Лъга“, дето ме къпа. Лекуването и изкъпването не ми направиха впечатление и навярно бих забравил тази сцена, но имаше нещо друго, което я запечати в паметта ми. Времето беше хубаво, слънчево. Наоколо благоухаеше на зеленина и затоплена земя. По зелената земя бяха цъфнали детелина и смукалец, бръмчаха рой пчели. В гората пееха птици и се обаждаше кукувица. Това беше картина, която нямах възможността често да виждам и тя порази детското ми въображение. Помъкнах по зелената поляна немощното си хилаво телце, изскубах билка, прилична на лук, и запитах баба:

— Бабо, каква е тази трева.

— Това е врани лук.

— Лук на враните? Ядат ли го.

— Не, но така му е името.

— Ами тази трева?

— Това е кукувичина трева.

— На кукувицата, дето сега кука.

Баба изплака.

— Кукувицата кука, пилетата пеят, всичко е разделеняло и цъфнало, а ти, малки страдалецо, ти нищо не можеш да видиш, защото нямаш крака като другите да излезеш на полето.

Плачът на баба ми отне светлото настроение. Аз се натъжих и бях готов също да се разплача. Баба ме облече и аз почнах да я разпитвам:

— Бабо, защо и аз не мога да ходя като другите деца?

Баба продължаваше да хлипа и почна да разказва:

— И ти беше здрав като другите до седем месеца. Почнал беше да се изправяш на краката си и като те хванех под мишниците, тичаше от единия край на стаята до другия. Комшиите не можеха да се начудят, че така бърже растеш и така бърже ще проходиш. Щяха да те урочасат. Приличаше на дядо си и щеше да бъдеш як и здрав като него. Но сгрехихме ние пред бога. Работихме в празник, на свети Елисей, и бог ни наказа. Бяхме отишли да заравяме царевица на „Бабина“. Беше хубаво, както сега, и на обед аз те изкъпах в реката. Но следобед се заоблачи, загърмя, затрещя. Тресна наблизко и както те държеше майка ти, щеше да скокнеш из ръцете ѝ — толкова се изплаши. Цяла нощ

пищя в люлката и никакъв не можехме да те умирим. Така пищя няколко дни и не помогна нито отвърщана вода, нито билки. След това утихна, но не беше вече първото дете. Някак омекна и не можеше да седиш. Чак на третата година проседя, но така слабо се държеше, че като минехме край тебе аз или майка ти, като те допрехме със сукмана, веднага се прекатурваше. Много те лекувахме. Майка ти и ризата от гърба си даде, но нищо не помогна. Ти беше халосан. Много хора работиха на този празник, работихме и ние, но на теб се струпа. Наказа ни свети Елисей.

Пред изплашеното ми детско въображение изпъкна строгата и разгневена фигура на божия светия. Озърнах се наоколо. От гората идваше тишина и тайнственост. Бяхме само ние с баба. Достраша ме.

— Бабо, ами защо свети Елисей е наказал мене? Нали аз не съм виновен?

— И ние страдаме заедно с тебе.

Баба ме взе на ръце, прибра котлето и потегли обратно за село. „Ройно“ беше осеяно с цъфнала жълта и бяла лайка. Слънцето приличаше на запад се издигаше величественият за мен връх „Ръждана“, а над нас се виеха щъркели. Аз скоро се разсеях, но баба продължаваше да хлипа и ме носеше към село.

Друга сцена. Отидохме с мама в София. Всяка сутрин тя ме носеше да ми чете някакъв турски ходжа. От четенето трябваше да стане чудото — да оздравеят парализираните ми крака и ръка. Една сутрин ни повикаха в една къща. Пред нас застана добре облечен с красива външност господин.

— Госпожа, къде ходите всяка сутрин с това дете? — любезно запита той.

Майка ми му разправи. Тогава той ни покани да влезем вкъщи. Направи ми впечатление добре уредената и чиста стая със застлани със скъпи чаршафи кревати. У ходжата не беше така чисто и уредено. В стаята ни посрещна млада с подрязани коси жена. До кревата на стаята си играеше малко момченце на моите години. Веднага завидях на играчките му. То имаше бяло конче, разни животни, хармоника. Майка ми стоеше смутена до вратата и не смееше да пристъпи с обутите си в селски цървули крака по постлания под. Жената ѝ предложи стол и каза да ме раздене. Бях задянат с цедило на гърба ѝ.

Мъжът почна да говори:

— Не се стеснявайте, госпожа! Седнете и разкажете скръбта си. И ние сме нещастни като вас. Имаме само едно момченце и то е осакатено от същата болест като вашето.

И като се обърна към момченцето, което си играеше до кревата, каза му:

— Владко, ела насам да те види стринка как ходиш.

Момченцето стана и тръгна, като си помъкна единия крак като пребито кученце. Заплакаха и майката, и бащата. Заплака и майка ми. Само ние с малкия не плачихме и се гледахме като непознати, без да разбираме какво ни очаква занапред.

— Госпожа, за тази болест лек няма. Аз водих моето дете чак в чужбина, похарчих много пари и нищо не можах да му помогна. Затова недейте ходи никъде да му търсите лек, не харчете на вятъра пари, а ги събирайте и пестете, за да има с какво това дете, когато порасне, да преживее.

След това те ми дадоха дребни нари, една хубава музичка и изпратиха майка ми чак до пътните врати.

Но техният съвет не повлия. Лекуването продължаваше.

В ума ми се е запечатала и следната сцена.

Дядо ме заведе на баня в покрайнините на София. Банята беше първобитна, оградена с дъски. В едното отделение бяха жените, в другото мъжете. Всеки ден пускаха замърсената вода да се оттече. Един път жените боднаха с игла през преградата от тараби един мъж. Стана шум, смях. Мъжете прехвърлиха камъни през тарабите... Внасяха един мъж като труп в банята. По съветите на други беше се намазал целият с лютивии пиперки да лекува ревматизъм. Вдървен, така и останал. Дядо кисна заедно с мене няколко дни в този гьол. Никаква помощ. Тук го посъветва някои да ме занесе при доктор. Дотогава моите домашни не бяха търсили помощта на научната медицина. Дядо ме занесе в една болница. Въведоха ни в широка, миришеца на лекарства стая. До една маса стояха трима лекари в бели дрехи. Единият беше стар, с подстригана брада и очила, а другите — по-млади. Дядо ми смъкна гащичките, вдигна ми ризата, хвана ме под мишниците, вдигна ме във въздуха и ме разлюля. Краката ми почнаха да се люлеят като откъснати от тялото и не можеха да се спрат. Старият лекар поклати безнадеждно глава, обърна се към по-младите и каза:

— Детска парализа!

— Дядо, за тази болест няма лек — каза един от младите, като се обърна към дядо, който слушаше с наведена глава, — нищо не можем да помогнем. Занесете си момченцето обратно в село.

Дядо въздъхна, обу ми гащичките и ме изнесе от болницата.

Чудо не може да стане. Аз не можах да оздравея, но моето лекуване продължи и по-нататък.

2

Не ме биеха и не ми се караха, баба ме глезеше. Но тук спираше всичко. Никакви по-специални грижи като към болно дете. Хранех се със същата храна, която ядяха старите. Постех заедно с тях коледни пости, велики пости, богородични пости, понякога и петрови пости и всяка сряда и петък. На никой от старите не идваше на ум поне от пост да ме освободят. Носеха ме на черква, комкаха ме. Постеха и другите селски деца, но те бяха здрави, можеха да излизат навън на чист въздух, а аз прекарвах по цяла зима в собата и нямах нито храна, нито въздух, каквито ми бяха нужни.

Собата беше истинска дупка. Широка три метра и дълга пет-шест метра, с пруст, на който беше поставен креват. На кревата спях аз и родителите ми. На друг креват до единственото прозорче, заковано на стената, което никога не се отваряше, беше малкият одър на баба и дядо. И двамата пушеха. Печката беше стара, разнебитена и димеше. Стаята беше винаги задимена. Подът и степите бяха измазани с кал. При метене се дигаха облаци прах. Отваряха вратата, прахолякът отиваше в „къщи“ (стаята, в която живеехме лете) и излизаше през комина.

Под общ покрив с къщата, до собата, имаше обор. Между собата и обора беше стената, изградена от дървени пръти и замазана с кал. Отначало в обора затваряхме говеда, но после започнахме да затваряме прасето, което гояхме всяка година за Коледа. Свинята прерови целия обор и почна да кърти стената. Една сутрин свинската зурла надникна в собата. Дядо отиде в обора и наложи прасето с един прът. Натиснаха го и му поставиха тел на зурлата, да не може да рови. След това дядо отново загради и залепи с кал пробитата стена.

В тази дупка, почти без светлина и без въздух, премина моят живот до 1923 година. Тук бацилите на костната туберкулоза преминаха в неразвитите ми кости. Ако от моите близки имаше човек по-издигнат и просветен, който да се погрижи за мен, щеше да ми спести по-нататъшните физически страдания и болести, които не

закъснях да ме нападнат, душат ме днес, когато пиша тези редове, и ще прекъснат скоро нишката на моя живот.

Къщата ни беше едноетажна. Под нея имаше изкопано в земята мазе, в което слагахме зеле, туршия, картофи, ябълки за през зимата. Мазето беше пълно с плъхове, които ядяха ябълките. Във входа на мазето от зида бяха поникнали сливови младоци и се зеленееха за учудване на всички, които ни посещаваха. Другите стопански сгради бяха: плевникът, сайвантът, в едната стая, на който беше поставен казан за изваряване на ракия, а под навеса бяха набутани колата, двуетажен патул^[1] с обор за говедата и две стаи за ковчезите с дрехи. В една от стаите спяхме лятно време с родителите. Дворът беше тесен, едва се обръщаха колата в него. Кокошките разпръскваха тора по целия двор и той гъмжеше от бълхи. В градинката зад къщата нямаше трева, а само няколко овощни дръвчета. Под сайванта и през двора минаваше воденична вада, покрита с големи плочести камъни.

В тази къща живеехме отначало пет души — дядо, баба, родителите ми и аз. За разлика от баба, дядо беше висок, почти атлет, с широки плещи, космати здрави гърди, провиснали вежди, под които гледаха бляскави очи. Тези очи бяха убийствено жестоки, когато той се ядосаше. Никой не можеше да издържи на техния поглед. На шестдесет — седемдесет годишна възраст той беше още със запазени сили, истински Крали Марко, прав като свещ, и не се нагърби чак докато умря. Всичко, което беше направил — вратник, столове, дървени вили и друго, не можеше лесно да се повдигне от други хора. Много работеше и много ядеше. Имаше си своя голяма лъжица и когато седнехме да ядем, казваше насмешливо:

— Дайте ми лъжичето!

По характер беше груб, див; рядко съм чувал от него ласкави думи. Но когато застаря, характерът му рязко се измени, омекна. Запомнил съм го, когато придойдеше селската река и ни отнасяше пътя. Това ставаше почти всяко лято. Като понамалееше реката, но още докато премяташе камъни, той домъкваше някоя дебела греда и потапяше единия ѝ край във водата. Хвърляше до натопения край дребни клони. След това завръщаше крачолите и ръкавите на огромните си космати крака и ръце, вземаше голям лост и нагазваше в реката. От двора го наблюдаваха мама и баба, трепереха от страх, но не смееха да го извикат. Дядо премяташе с лоста камъни, задънваше

изкопания от реката слог, наравяше го с дребни камъни и пясък и така колата можеха да влязат в двора.

Майка ми беше на ръст малко по-висока от среден, с кафява кожа, черни големи очи и черна коса, която не побеля и до шестдесетгодишна възраст въпреки всички тегла и страдания, с които животът я натовари. Още тогава тя не ходеше по хора и увеселения и често плачеше. Досещах се, че плачът ѝ беше заради мен. Впоследствие нейното лице стана лице на мъченица, изплаканите ѝ очи хлътнаха в орбитите и постоянно сълзяха; тя рано остаря, изнемоця и ходеше като сянка.

За баща си от това време съм запазил слаби спомени. Лятно време той винаги отсъствуваше от село. Работеше във фабриката в Елисейна, правеше тухли или косеше някъде. Прибираще се в късна есен. Той беше нисък като баба, рус, едвам забележимо накуцваше с единия крак, чупен преди няколко години. Той не беше груб като дядо, но все пак беше наследил нещо от неговата упоритост. На външни хора позволяваше да го лъжат и използват — нямаше кураж и воля да се противопостави, но въпреки това беше упорит и суров в обръщенията с домашните. Бяха приготвили с дядо материал за нова къща, изтеглили пари от банката, но се скараха за мястото, къде да я поставят баща ми искаше в края на градината, а дядо на края на двора, до воденицата. Къщата така си и остана ненаправена. Материала го разнесоха други хора, част от гората изгни, а парите бяха дадени на вуйчо ми от съседното село да си купи селище. Поради разногласието на дядо и баща ми стопанските сгради останаха разхвърляни без план. Дворът беше тесен и неудобен за гумно, затова всяка година вършеехме на кошарата. Тя се намираще в местност на два километра под селото, в която дядо ми живял през турско време. Имаше там колиба и плевник.

По време на вършитба се пренасяхме за една-две седмици на кошарата. Това бяха най-хубавите дни през живота ми. Натоварвахме на колата черги, покъщнина, храна и се преселвахме в полето. Идваха и по десетина души съседи, които ни помагаша при вършитбата. Вечер те се прибираха в село и сутрин пак идваха. А ние ноцувахме на кошарата. При нас оставаше да ноцува и планинецът Богдан, който всяка година по време на жътва идваше с два охранени коня да ни вършее. Той спъваше конете и лягаше в ливадата. И ние постилахме на гумното и лягахме на открито, под приспивното църкане на щурците.

Дневният пек се заменяше с нощен хлад, на ясното небе светваха милиони звезди, в които се заглеждах дълго време, докато заспя. Беше така хубаво, така приятно да се спи лятно време под открито небе в полето! Домашните, уморени от работа, скоро заспиха, а аз дълго стоях буден, загледан в звездното небе, и слушах мощните звукове. Понякога Богдан се провикваше в съня си „тпру!“ на някой приближил се кон. Сутрин петлите в село Гурково започваха да честят. По чергите и по тревата падаше роса. Домашните ставаха рано, донасяха вода от кладенеца и поливаха гумното. След това Богдан се качваше на някоя копа и почваше да хвърля снопи на хармана, а домашните и пристигналите рано съседи започваха да ги развързват и да ги нареждат около стожера. Баба подклаждаше огън в колибата и почваше да готви яденето, а аз лежах, докато слънцето ме напечеше и дигнеше. След това вкарвах конете в хармана и почваше вършитбата. Около колибата имаше много овощни дръвчета с плодове, орех, голяма череша с дебела сянка там се криехме от дневния пек. През деня някои от другарчетата ми идваха като пастирчета на ливадата и играехме цял ден. На обед Богдан откарваше конете на водопой на „Бабина“ и на връщане донасяше по едно гърне с живи риби, които плуваха във водата. Той ми ги поднасяше и аз не можех да им се нарадвам. С Богдан бяхме големи приятели. Той се държеше внимателно, съчувствено към мен, като към малък нещастник, а аз отдавах това внимание на други качества на моята особа. Качваше ме на коня и ме подкрепваше, защото кръстът не ме държеше и ако ме пуснеше, веднага бих паднал. Но конят ме тръскаше и аз виках да ме сваля.

Към пладне харманът биваше готов. Лошото беше, че нямахме веялка, а отвявахме житото с лопати. Дядо връзваше парцалче на един прът, завързваше го за стожера. То служеше за ветропоказател. След това на страната, накъдето духаше вятърът, почваше да хвърля с дървена лопата от големия куп до стожера. Баба Пена Кръстювица с наметната на главата качулка, с метла омиташе едрата плява, която падаше до житото. Вятърът често менеше посоката, дядо хвърляше житото на разни страни по хармана, а когато съвсем спираше и не полъхваше ни лъх, той сядаше и почиваше.

През тази възраст, дори и по-късно, винаги придружавах дядо, когато отиваше донякъде с колата. Когато не искаше да ме вземе, плачех, лудувах и той отстъпваше. Дори когато домашните отиваха за

сено, аз неизменно бивах на колата. На връщане, след като натовареха колата, качваха ме на върха на сеното, където стоях като щъркел. Един път сеното се изкриви и заплашваше да прекатури заедно с колата и мен. Много страх изтеглиха нашите, докато дойдохме до първите къщи на селото. Дядо взе от една къща стълба, качи се на колата и ме свали. До къщи ме донесоха на ръце, със закани, че втори път не ще ме возят никъде. Но забравяха заканите.

Когато оставах в село, по цял ден скитосвах по игра и се прибирах вечер късно. У дома животните бяха свикнали с мене, но когато отидех в чужда къща, всички животни, даже кокошките, бягаха и се плашеха от мен. Най-плашливи бяха овцете и говедата. Когато вечер конете се прибираха от паша и аз се движех по улиците, те така се изплашваха и препускаха, че свитки изскачаха изпод копитата им. Кучетата ме лаеха, но никога куче не смееше да ме приближи и ухапе.

Свикнали бяха и селяните с мен. Но когато минеха хора от друго село на събор или в други дни, те дълго се заглеждаха в мен, жените се кръстеха и възклицаваха: „Да пази господ!“, а от мъжете се приближаваше някой и ми даваше дребни пари. Докато бях малък, това страшно ме потискаше, а когато поотраснах — просто ме съсипваше. Не смеех да се движа, когато видех хора от друго село около мен. Парите вземах без охота. Обичах само когато гости и роднини ми даваха пари.

На петата ми година семейството ни се умножи с още един член — малката ми сестричка Велка. Тя събуди надеждите на всички в семейството, най-вече на мама, която се залиса с новороденото и престана да плаче. Майка ми беше във вечна грижа за мен и сега беше уверена, че има човек, на чиито ръце ще ме остави, когато остарее и умре. Детето растеше под грижите на цялото семейство. То беше с кафява кожа, черни очи и коси като на майка ми, много палаво. Като се ядосаше и почваше да плаче, ако някой не го умиреше никога не спираше само. Един път майка ми се ядоса и ГО остави. То плака толкова дълго, че прегракна и цяла седмица после не можеше да продума. Като навърши две-три години, постоянно вървеше подире ми. Играехме заедно.

---

[1] Плетен хамбар за неоронена царевица ↑

3

Животът си течеше без особени събития за мен и семейството ни, затова от този период нямам ярки спомени. Игрите с връстниците ми продължаваха. Растях изоставен, неръководен от никого. Вършех това, което исках и беше по волята ми, напълно самостоятелен. Нямах страх от никого, дори от страшните очи на дядо. Домашните работеха къщната и полската работа, а баща ми беше гурбетчия. Така безметежно течеше животът ни до 1912 година, когато през пролетта стана едно събитие, което потресе семейството ни, а през есента друго, което потресе селото и целия народ.

Няма да забравя деня, когато се удави сестричето ми.

Този ден беше валяло и воденичната вада беше придошла по-голяма и мътна. Незабелязано от никого, детето взело една кратуна отишло на улицата над задънения с камъни канал, на който казвахме „мост“. Почнало да гребе, водата дръпнала кратуната и заедно с нея повлякла и детето в канала. Никой не минал по улицата в това време, за да го види. Потърсихме го веднага, но никой не знаеше къде да го намери. Майка ми възкликна един път: „То се удавило“, но дядо и се скара: „Ха, ти тая дръж!“... Почнаха да ходят из съседните къщи и да разпитват, но никой не беше го виждал — потънало като в земята.

Мина доста време, докато дядо забеляза това, което му се не щеше да вярва. Макар водата да беше придошла и излязла извън коритото, но все пак това излизане беше повече, отколкото обикновено — каналът беше задръстен. Ръцете на дядо трепереха, когато взе дебелия дървен лост и отиде да кърти тежките плочести камъни. Събраха се и разтревожени съседни и му помагаха. Майка ми в този момент беше хванала селото да търси загубеното. Баба намери кратуната до решетката на воденичния улей и с рев долетя до дядо, който повдигаше тежките камъни с лоста. Нямах вече никакво съмнение, че малкото се е удавило. Най-после го намериха и измъкнаха из тесния канал покрито с пясък и тиня. При мен нямах никой и аз треперех като лист. Когато го извадиха, изпищях, но никой

не ми обърна внимание. Смъкнаха дрехите на удавеното, дядо хвана студеното вдървено телце за краката и замаян, объркан от съветите и виковете на другите почна да го върти. Ако е живо, да повърне водата! Но то беше умряло. В това време пристигна майка ми. Тя беше гологлава, шамията ѝ беше паднала някъде. Тя изпищя с нечовешки глас, удари се с юмруци в главата, хвана си косите и отскубна цели снопове. След това се тръшна на земята с безумен поглед, пипна престилката си, дето имаше завързано ножче, но долетяха жени, хванаха и ръцете, взеха ножчето и я подигнаха. Тя виеше колкото ѝ глас държеше. Плачех и аз, а дядо продължаваше да върти мъртвото тяло. Събра се почти цялото село. Дойдоха жени при мен, а съседни отидоха да повикат баща ми, който ореше. Скоро пристигна и той с колата и воловете и се съсипа от плач. Едни утешаваха него, други се разправяха с майка ми, която беше грохнала вече. Умрялото през това време беше облечено с нови дрешки и положено на кревата вкъщи. Над него горяха с треперлив пламък, свещи, а наоколо миришеше на тамян. Жени продължаваха да идват, покланяха се и палеха свещи. Баба шеташе из къщи и нареждаше с тих глас.

Спускаше се вечерта. Аз вече не плачех. Седях в един ъгъл и гледах свещите, които горяха над неподвижния образ на умрялото. Чувствувах, че нещо важно, страшно и непоправимо е станало вкъщи. Мъчех се да си представя как няма да виждам сестричката си вече, но не можех да си представя това. Бях вдървен, по едно време баща ми се приближи до мен и ме взе на ръце. В безумна скръб той питаше защо не сме наблюдавали детето, защо сме го пропуснали да се удави. Аз отново се разплаках и сълзите ни се сляха.

На другия ден погребяха умрялото. Над къщата надвисна тежка скръб. Майка ми по цели дни плачеше, затворена в някоя стая, а мъжете гледаха да си намират работа навън. Никому се не влизаше вкъщи, дори на мен. Скръбта вкъщи ме гнетеше. Никой никого не можеше да утеши. Подновените надежди угаснаха. Вкъщи дете останах отново само аз, осакатен, негоден за живот.

През есента стана ново събитие, което разтревожи цялото село. Още от по-рано се говореше за война с Турция. Събрани на групи, ние, по-малките деца, слушахме по-големите, които учеха в по-горните отделения и ни разправяха легендата за чувала с ориз на турския цар и торбата с арнаутски пиперки на българския, което ни пълнеше с

патриотична гордост. Но самата война дойде като гръм и порази всички.

През тъмната есенна нощ заби камбаната и разбуди цялото село. Навсякъде светнаха прозорците. Разбудихме се и ние. По улиците шум, тревога. Излезе и баща ми да види какво става. През това време пристигна вуйна и донесе страшната вест: мобилизация. За пръв път чувах тази дума, но тя ми направи страшно впечатление. Отново почувствувах като на смъртния одър на сестричето си, че нещо много важно, страшно, непоправимо е станало. Общата тревога се предаде и на мен. Треперех от вълнение и страх пред неизвестното. Пристигна баща ми с крупа сол на рамо. Газта беше вече разнесена. В двете селски бакалници не беше останало сол и газ. Всеки търчеше и бързаше да се запаси. Чуваше се женски плач.

На сутринта младите мъже от селото заминаха за фронта. Заминаха и двамата учители Богданин и Тодор Атанасов и училището, което едвам беше започнало занятия, бе затворено. Баща ми не отиде на война поради недостатъка със счупения крак. Но в селото не му даваха почивка. Разкарваха го с колата и воловете почти всекидневно да работи безплатно на войнишките жени, да кара неща от едно село в друго, от гарата до околийския град.

Воловете капнаха и работата ни оставаше недоработена.

Почнаха безкрайни реквизиции — хляб, сирене, чорапи, ръкавици, вълна, овце, телци. Дадохме и ние много нещо. Повече от другите, защото нямахме войник на фронта.

Почнаха да пристигат страшни новини от фронта. Васил Марков убит. Христо Гетов го намерили с отрязани уши, извадени очи, насечено тяло, на Кръстю Дишов отрязали крака и му поставили дървен крак. Старите не криеха от нас, децата, тези страшни новини, които поразяваха детското ни въображение. Ние се събирахме на групи и си шушукахме. Обезобразяването на Христо Гетов ни възмущаваше и възбуждаше страшна омраза към турците. А дървеният крак на Кръстю Дишов ни учудваше. Другарите ме запитваха:

— Не може ли да се отрежат твоите болни крака, да ти поставят дървени и да ходиш като нас?

Това беше интересен въпрос, който самият аз не можех да разреша, а друг беше ме страх да запитам. Рязането на крака, според мен, беше страшна работа.

Селската камбана почна често-често да чука на умряло, повдигаше се писък в някоя къща и навяваше ужас над селото.

Вкъщи идваше баба попадия и аз обичах да я слушам, като разказва. Син и беше на фронта и тя донасяше новини. Тя пушеше повече от баба, та дрехите ѝ, изгорени от въглени, бяха само дупки. Всички насядаха около огнището. Баба попадия, която беше прекалено дебела, заемаше място за двама, забучваше лулата в жарта; посипваха я искри и пепел по скута, тя се бършеше, пускаше кълба дим, почваше да разказва, аз слушах с отворена уста.

— Убили на Пецето от Литаково син му, офицер. Като паднал, извикал на другарите си: „Проклет да е баща ми, че ме е учил. Да беше ме оставил прост, да бях селски свинар, но да живея!“ Майчице! Мило е за живота! Загинал млад и зелен.

Въображението ми рисуваше младия офицер, който пада на бойното поле и кълне баща си. Виждах го окървавен, но стегнат, с перо на шапката и украшения по дрехите. Бях виждал такъв гвардеец на един събор. Офицер не бях виждал.

Баба попадия продължаваше:

— Пише ни Алекси, че два дни не яли нищо. Някои се опитали да ядат конско месо, но им станало лошо и повръщали. Дило Петров бил ранен, а за Стамен Иванов се говорело, че са му отрязали и двата крака. Турците отстъпвали, но колели българите в българските села. Виждали деца с изрязани гърди. Майчице! И на децата посягат.

Отново потресеното ми въображение ми представяше децата с изрязани гърди. Представях си ги налягали, изклани. Селото пусто, а селската река сигурно си тече като нашата и слънцето си грее. Те не са спрели, че хората са изклани.

Вън неспирно валеше дъжд, дигаха се мехурчета, дворовете и улиците бяха разкаляни; приближаваха първите зимни студове. Но до огнището беше топло. Баба постоянно туряше лиснаковици в огнището, из комина хвърчаха искри, а баба попадия продължаваше да разказва. Когато тя се надигнеше да си отива, ставаше ми неприятно и ми се щеше да поседи още.

Зимата мина във военни новини, тревоги и реквизиции. Баща ми и чичо Марин (племенник на дядо) постоянно четяха вестници и си шушнеха нещо. Дойде пролетта и детските ни игри станаха военни. Воювахме с пръти, набождахме „по пет на нож“, пленявахме се.

Един ден камбаната тържествено би, не за смърт. Казаха: „Одрин паднал!“ От своята колиба, прилична на меча бърлога, слезе в село дядо Доно Мацин. На млади години, през турско, бил в Одрин. Излезе на бял свят да разказва на селяните за прочутия град.

Шушукането на баща ми и чичо Марин се оформи в решение — да заминат за Америка. Беше им дотегнало да работят ангария в село. Вкъщи почнаха да се чуват неразбираеми думи: океан, Канада, Щатите, Ню Йорк, Торонто. От село бяха ходили двама-трима души в Америка, но бяха се върнали поради войната. Вечерно време двамата до късно седяха у нас и проектираха откъде да вземат пари, кога и с кого да заминат. Беше вече сключено примирие след падането на Одрин и пътят за баща ми беше свободен. Но мама го не пускаше. Аз бях голямата и грижа. Освен това в люлката имаше ново момиченце — Ганка, което беше едвам проходило. Чух също баба, като казваше на татко една сутрин, седнала до огнището и оголила пред пламъка затеклите си крака:

— Никола, синко, как се решаваеш да отидеш толкова далеко? Баща ти е вече стар, аз съм болна и скоро ще умра, невестата е свързана с детето, Трифон е сакат. Какво ще правим? Кой ще се грижи за нас?

Щом каза тези думи, баба изплака. Тя много бърже се разплакваше. Баща ми я погледна и не и отговори нищо. Той беше непреклонен в решението си. Дядо не го закачаше.

Взе под лихва пари от една жена и на другия ден след Гергьовден на 1913 година заминаха с чичо Марин за далечната, непозната страна.

4

През лятото бе обявена Междусъюзническата война и в селото отново почнаха да пристигат смъртни известия. На нашето семейство реквизираха колата и воловете. Дядо не искаше да ги повери на друг човек да ги гледа и се реши седемдесетгодишен да отиде с обоза. Вкъщи останахме само жените и децата. Баба от ден на ден почна да отпада, тя не можеше да пази диета и болестта и се влошаваше. Отекоха и коремът, и лицето и. Тя се мъкнеше като пребита из двора и гледаше да легне някъде на припек, да се пече на слънце. Майка ми сама трябваше да се грижи за полската и къцна работа. Аз забавлявах малкото, което също беше много капризно. Помагаха ни роднини за прибиране на снопите, сеното. В това време в селото се пръсна нов тревожен слух: „Идват румънците!“ В селото се понесоха слухове за убийства, заграбване на храните, покъщнината, насилия над жените. Няколко момичета избягаха в балканското село Осенов лак, но румънците бяха пристигнали вече в селото. Съседи и роднини се събраха една вечер на съвет вкъщи и решиха да скрият в нашата маза дрехи, чаршафи и други скъпи неща, като задънят и заличат входа. През нощта домъкнаха всичко; вуйна донесе и пушката на вуйчо Драган, а на сутринта задъниха входа с дървета, камъни и отгоре натрупаха земя. Но всеки внимателен човек, като разгледаше стряхата, по придатъка и диреците като за чардак щеше да открие, че тук има вход и врата. За щастие румънците не грабежа друго, освен храни, у нас не идва никакъв румънец и скривалището се оказа ненужно.

След няколко дни румънците напълниха и Радотина. Обещаваха пари за кокошки, но нищо не плащаха. Аз ходех на селския площад заедно с другите деца да ги гледам. Един ден те докараха всички говеда, изкарани на паша от селския говедар — биволи не ядяха. Тук беше и нашата черна юница с бяла ивица на гърба като змия. Познах я веднага. Тук бяха и двата вола на дядо Иван Найденов, който още не беше се прибрал от фронта. Вкараха добитъка в училищния двор и го затвориха, като поставиха пост — няколко войници с натъкнати

ножове. Пристигнаха много жени и мъже и се трупаха около двора. На групи обиколиха кмета Сава Марков и го молеха да ходатайствува да им възвърнат добитъка. Жените плачеха. Но кметът безпомощно им казваше: „Какво да направим, батюв, никой ме не слуша, не се разбираме един друг и по език“. Домъкнаха от бакалницата възжета, нарязана ги с една сабя и вързаха говедата за роговете по чифтове. След това офицерът скокна на коня, размаха гола сабя и със силен глас изрече някаква команда на чужд език. Вратата на училището се отвори, добитъкът бе изкаран на мегдана, войската го подкара из улицата сред облаци прах, който покри всичко. Жените се разплакаха в един глас, но никой не им обърна внимание. Мама още не знаеше, че и нашата юница е откарана. Вечерта, когато и казах, тя също плака. Остана ни само дъртата крава, която не беше с говедаря този ден.

Стана още по-лошо. Една вечер мама помоли чичо Трифон, току-що пристигнал от фронта, да отиде със своите крави и кола да ни докара сено от кошарата, защото румънците ще го задигнат. Те стигнали с колата до под селото, но ги срещат румънци, дошли да търсят кола. Реквизират колата и я връщат на селския мегдан. Човекът се изплашил, потресъл — вземат му колата с воловете, ще го мъкнат със себе си, кой знае докъде, и дали ще върнат воловете. Майка ми се почувствувала виновна, че тя е станала причина за нещастиято. Хрумва и идеята да дойде да ме отнесе на мегдана, аз да измоля колата. Мама ме занесе на ръце и остави до колата, след това отиде до подофицера и започна да му се моли да остави колата, защото, ако я откарат, няма с какво да работи и храни своя сакат син. Румънецът нищо не разбираше, гледаше ме съчувствено, а аз от срам се скрих зад колата. Мама ми беше поръчала да плача, но мен не ми се плачеше. Все пак си потърках очите. Румънецът махна с ръка и проговори нещо. Войникът, който стоеше пред кравите, се отстрани, чичо Трифон ги хвана за поводите, мама ме качи на колата. И когато се отдалечихме от мегдана, и двамата облекчено въздъхнаха. Сякаш се смъкна тежест от плещите им. Свърших една голяма работа.

Нашата армия донесе от турската войска холерата, румънците я приеха и пренесоха в околните села. Те така масово измираха, че направиха румънски гробища. Холерата започна да върлува и в село и да тръшка млади и стари. Медицинските грижи бяха недостатъчни. Хората се изплашиха и когато минаваше по улицата кола с покойник,

придружавана само от общинските гробари, всички бягаха от улицата като полудели. Всеки дъхаше на чесън. Дворовете бяха изпръскани с вар. Но въпреки тези мерки холерата отнесе много хора, като затвори не една къща.

Холерата пипна и мама. Тя се разболя тежко и ни изплаши. Още същия ден към пладне стана много зле. Каза ни, че ще умре, и започна да ми дава наставления как да се грижа за Ганка. Ние, изправени на разкрач от нея, плачехме, баба плачеше до огнището, а мама се виеше като змия и повръщаше. Вуйчо Драган, който беше се прибрал от фронта, скоро доведе лекар от съседното село, който даде на мама нещо, остави карболова вода за предпазване и веднага си отиде. Поставиха карантина на къщата и не ни позволяваха да излезем навън от вратнята. Мама преживя кризата и след няколко дни се поправи. Друг от семейството не пострада.

В края на лятото един дрипав, космат скелет пристигна в двора, в когото едвам можахме да познаем дядо. Неговият отпаднал вид ни изплаши. Той докара колата и воловете, но съсипа себе си. Едвам го очистиха от въшките. Цяла седмица не можеше да дойде на себе си. Не можеше да се храни. След това почна да се поправя, но предишните му сили не се възвърнаха. Той не седаше вече на стола, а клякаше и си подпираше на него кръста, който го болеше. Ако не говореше с някого, веднага заспиваше и лулата му капваше на земята. Мама го гледаше със страх, защото разбираше, че цялата работа ще се стовари на нея. Когато беше буден, той разправяше за теглата си във войната, как са пътували от Царево село до границата, как е впрягал под команда, а аз с неотслабващ интерес го слушах. Характерът му полека-лека се смекчаваше. Състоянието му бавно се подобряваше. Ала баба стана зле. В началото на пролетта тя съвсем отпадна, легна на кревата и се готвеше за смъртта.

През зимата и пролетта ново бедствие сполетя селото — скарлатина почна да тръшка младежите и децата. При нея не се спазваше строга карантина като при холерата. Селяните не вярваха, че тя е заразителна болест, и изпълняваха наредбите на медицинската власт нехайно. Пред къщите, където имаше болник, нямаше стража, мъжете си работеха по полето. Само когато се научиха, че ще дойде фелдшерът по ревизия, поставиха няколко души, които с колове вардеха пред заразените къщи. Когато фелдшерът отминеше с кмета от

заразената къща и поемаше за друга, пазачът от завардената къща през градини и плетове го изпреварваше и заставаше пред портата. Фелдшерът не можеше да го познае. Всичко беше в ред. Но в замяна на това се разболяха около седемдесет души и повечето от тях умряха.

Отново крилото на смъртта се надвеси над нашата къща. Най-напред умря баба. Нейната смърт не ни причини голяма скръб, защото бяхме свикнали вече с мисълта, че тя ще умре. Но аз и сестричката ми също се разболяхме от скарлатина. Моето положение не беше опасно, макар че дълго се залежах, защото от лявата страна под ухото ми излезе буца, пълна с гной.

Но на сестричката ми се явиха подутини в гърлото и я задушиха. Тя едвам къкреше. От страх мама беше събрала няколко жени вкъщи, които налагаха гърлото на болното с праз лук и захар.

Болезнено се е запечатал в паметта ми денят, когато и то умря.

Ние лежахме на един креват. Аз бях се свил на единия край на кревата, момиченцето — на другия. То лежеше неподвижно със затворени очи. Мама беше седнала на кревата до него, а наоколо се суетяха жени. По едно време болното изхълца и се изпъна. Мама извика: „Мамичко, умря!“, но една от жените и се скара и каза, че не е умряло. Всичките жени се струпяха на кревата и почнаха да му пипат ръцете, краката, които подир малко почнаха да изстиват. Мама пицеше, колкото и глас държи, и изскочи навън. Подир нея изскочиха две жени. Дойдоха съседки, вуйчо Драган и други роднини. Аз скимтях в ъгъла на кревата.

Изкъпаха малкото, облякоха го в новата му пъстра рокличка и го положиха на кревата на дядо, до прозорчето на собата, където умря и баба преди няколко дни. То беше като заспало. Запалиха свещи, замириса на тамян и в стаята стана душно. Жените се въртяха до някое време и си отидоха. Остана само една, но и тя по едно време излезе за малко от стаята. Мама плачеше някъде навън. В стаята останах само аз и умрялото. Гледах го, осветено от горящите свещи. То беше много красиво в пъстрата рокличка и ми се струваше, че ще стане от кревата, та и ще извика „мамо!“. Но то лежеше неподвижно.

По едно време в стаята се вмъкна дядо. Той беше облечен с новите си дрехи. Свали си калпака, припали свещ, загледа умрялото и каза с разтреперан, съкрушен глас:

— Къде си тръгнало, дядовото?

Наведе се и много пъти целуна студеното, мъртво челце, като повтаряше все същите думи.

Дотогава не бях виждал дядо да плаче и това ми направи такова впечатление, че зарових главата си във възглавницата и започнах и аз да плача. Но предаден на скръбта си, той не ме чуваше.

На другия ден, при погребението, беше облачно, мрачно. Нямахме снимка от умрялото и мама пожела да го снимаме умряло. Доведоха фотограф. Изправиха малкия сандък до камъните на патуля. Наоколо се наредиха малкото жени, дошли на погребението, вуйчо и дядо. Обуха ми новите панталони и изнесоха и мен. Буцата под ухото ми беше доста голяма, бях много отслабнал, беше ми хладно. От снимките нищо не стана поради лошото време. Но фотографът си прибра парите. След това ме върнаха в тъмната соба, а другите отидоха на погребението.

Останахме само трима — дядо, мама и аз. Мама не преставаше да плаче и като я слушаше, дядо плачеше заедно с нея, без глас. Понякога се обадеше: „Стига, стига толкова!“.

Моето поправяне вървеше бавно. Буцата се пробиваше. Дядо ми донесе някакво лекарство, което беше взел от селския бакалин. Една вечер я вързаха с него и през нощта буцата се проби, беше текло даже в гърба ми. Тя се изчисти, но продължаваше да гнои.

Един ден, като играех в двора с кучето, то скочи въз мен, закачи ме с лапата си под ухото и смъкна цялата кожа, под която беше гнойта. Кожата се обеси надолу и ме заля кръв. Изпищях, колкото ми глас държи. Долетя мама, която страшно се изплаши от кръвта, прилепи кожата как да е и ме превърза. Кара ми се много, а кучето отнесе няколко тояги. След това буцата тече цяла година и ми остана голям белег, който ще нося до гроб.

Дойде пролетта. Всичко живо тръгна на работа. Но над нашата къща тегнеше скръбта. На пътната врата се вееха два черни байрака. Проникваше по малко радост само когато пристигнеше писмо от баща ми. Той беше в Торонто, Канада. Пращаше в писмата и цветни картички, които много обичах. Дотогава въпреки такова нещо не е имало. Аз показвах картичките на другарчетата си и те им се радваха. Съобщиха на татко за смъртта на баба и Ганка. Той пишеше утешителни писма, но те не можеха да утешат мама. Дядо почна да

стяга ралото и браната. Умрелите — умрели, живите трябваше да се хранят. И дядо, и мама подеха полската работа.

5

През тази есен за пръв път почувствувах изключителното си положение и безгрижното ми сърце се сви от мъка. Другарите ми, макар и закъснели поради войната и епидемиите, тръгнаха на училище и аз останах самичък. По цели часове чаках на пътната врата да ги пуснат от училище, да ги видя и им се порадвам. Но те не спираха вече при мен да играем. Струваше ми се, че са станали някак си надменни. Спираха за малко да ми покажат плочите с написаното, бързаха за вкъщи да се нахранят и пак да отидат на училище. Училището стана за мен недостижим блян. Когато минехме с дядо покрай него с колата на път за нивата, аз гледах на ниската бяла сграда като грешник, комуто е забранен достъпът в рая.

Много ми беше мъчно и промяната, която настъпи в мен, не остана незабелязана от дядо и мама. Една вечер, след като се съвещаваха, те решиха да ме носят на ръце на училище, макар и нередовно, докато се науча да чета — „да се занимавам“. Аз присъствувах на това съвещание, макар и без право на глас. През нощта не можах да заспя от радост. Задрема за малко и се сепвам. Нещо радостно изпълваше цялото ми същество. Опомвах се и се досещам: утре ще бъда на училище.

Сутринта станах много рано, измих се и се приготвих. Мама ме занесе на училището, купи ми плоча и калем. Но тук страшно се засрамах, заплаках и не смеех да вляза в училището. Учителката ласкаво ме повика, настаниха ме на един чин, записаха ме и аз станах ученик като другите деца. След това се пресрамах и почнах да играя в училището, както у дома.

Оттогава всеки ден, освен сряда и събота, каквото и да биваше времето, ту дядо, ту мама ме носеха на гръб на училище. В сряда и събота децата учеха до обед и тогава правехме икономия на силите от остарелия дядо и на изтощената от скръб майка. През другите дни оставах на обед в училището заедно с други деца, които живееха по кошарите и им беше далеко да си ходят вкъщи. Ние си носехме ядене в

торбичките, при книгите. Когато времето беше хубаво и сухо, излизах на двора и мегдана и играех заедно с другите деца. Останалото време прекарвах в стаята.

В училището се учех добре. През двете години, през които посещавах училището, само един път бях наказан за незнание на урок — за римските цифри. Случи се, че този урок беше предаден в сряда, когато не бях на училище. Цялото отделение, с изключение на съседа, другар по игри, Коцо Евтимов, не беше научило цифрите. Това страшно раздразни учителя ни Тодор Атанасов и той остави цялото отделение без обед, като ни взе торбичките с хляба.

Нещастieto беше общо за цялото отделение и това развеселяваше децата, те пееха и играеха в стаята. Но аз бях болезнено засегнат от несправедливостта на учителя, който беше добър човек и учениците го уважаваха. След час той ми донесе торбичката с хляба и пусна и другите ученици.

Учителят ни беше строг, но справедлив. Още докато бях ученик, имах уважение към него, което продължи и отпосле, дори и когато той се предаде на отчаяно пиянство. Един път той разместваше децата по чиновете. Моето място се падна отдясно и понеже дясната ми ръка беше парализирана, макар да се помъчих, не можах да се кача на чина. Спусна се братовчед ми Марин, хвана ме под мишниците и ме дигна, но и той не можа да ми помогне, защото силите му бяха малки. Учителят Тодор ме дигна на ръце, постави ме на чина и похвали пред всичките ученици братовчед ми Марин. След това ме постави на чина отляво, като разбра каква е работата.

Уроците си никога не учех. Учех само стихотворенията наизуст и пишех задачите си по смятане. Когато във второ отделение ми дадоха читанка, прочетох я цялата още първия ден. След това взех читанките и отечествознанията за III и IV отделение и прочетох и тях. В училището имаше една стая, която не се заключваше и която се наричаше „входна“. В нея училищният слуга внасяше насечени дърва. Тя беше пълна с употребени ученически тетрадки, блокове и пр., но имаше и много пратени от разни книгоиздателства учебници за преглед. Тук се вмъквах на обед, когато в училището не оставаше никой, и четях, докато ум ми зайде. Имаше интересни разкази в закон божията — за ерихонската тръба, за стълпотворението;

отечествознания с чудесата на земното въртене. Разказвах прочетеното на дядо, но той не всичко вярваше, особено за въртенето на земята.

Една от учителките забеляза моята любознателност и ми даде да прочета книга с чудни приказки. Там се разказваше за жадния за злато цар Мидас, който бил наказан заради лакомията си, та всичко, каквото пипне, да става на злато. Даже мухите, които се лепели по челото му, падали като златни топчета. Вярвах на всичко прочетено. И навсякъде търсех книги.

Може би, ако не бях успял така бърже да стана грамотен, да чета и пиша писма на мама и стрина Милка, щяха да ме носят още една-две години на училище. Но стигнах ли дотук, решиха, че това е достатъчно. Повече учение не ми трябваше, защото не можех да го използвам. Пък и въпреки парализата аз растях и ставах по-тежък. Дядо слабеше, а и мама нямаше сили.

Останах въвн от училището и пак сам. Отново ми стана тежко. Пиших си писъмца с учениците и ученичките, които не можех да видя, те ми пращаха листове у дома да им рисувам войници и турци. Но сега имах една утеха — можех да чета и пиша. Имах ненаситна жажда да чета. Но де книги в това затънтено селце! Щом научех, че някъде има книга, не оставях на мира мама, докато не отиде да я донесе да я прочета. Вкъщи нямаше нито една книга, макар че баща ми беше учил до четвърто отделение. Настоях пред мама, тя претърси навсякъде, но се намери само едно евангелие на славянски, на което баща ми беше учил закон божи.

У братовчеда Марин имаше само „Войнишки другар“, безинтересна книга. Баща му купи „Геновева“, която прочетох два пъти, плаках над нея и я разказвах на домашните и на стрина Милка. Имаше много книги у съседа Коцо Евтимов. Баща му беше надзирател и много купуваше книги. Но сандъкът беше заключен и майка му не даваше да пипнем там. Когато бяхме у тях, очите ми бяха насочени постоянно към големия сандък. И най-хубавите сладкиши не биха ме така изкушавали, както затворените в този сандък книги. Книгите станаха всичко за мен, за всяка водех борба. Когато ми попаднеше някоя хубава книга, това беше цял празник за мен и радостта ми нямаше граници. Тази любов към книгата се запази през целия ми живот, но тогавашният възторг, тогавашната радост при прочетена хубава книга ги нямаше вече в първичната им сила.

Най-после попаднах на библиотеката на друг съсед — бай Петко Цеков Георгинов. Той почна да ми дава книги с подбор, според възрастта. Почна с „Жар птица“. Захласнах се с нея. Но с какъв възторг прочетох „Робинзон“ — това не ще се повтори вече никога в живота ми с никоя друга книга. Тази книга просто ме порази и после, до юношеска възраст, съм я чел в различни редакции още десетина пъти. Но най-любимото ми издание остана прочетеното най-напред издание на Ив. К. Божинов. Четях и разказвах и на дядо, който слушаше също с интерес и всичко вярваше. След това последва „Пътуването на Гъливер при джуджетата и великаните“. Дядо и нея повярва и двама — старецът и детето, сериозно вярвахме, че на земята живеят джуджета и великани. После бай Петко ми даде „Хиляда и една нощ“, от която не се откъснах няколко дни. Какъв чуден свят се таеше в книгите, а другите деца не знаеха това! Започнах да си записвам в едно тефтерче всички приказки, които бях прочел и знаех, и ги преразказвах на другарите си.

Книгите бяха създали такъв рефлекс у мен, че когато зърнех на пътя бай Петко, сърцето ми трепваше от радост. Но и неговата библиотека не беше неизчерпаема. Прочетох всичко, което беше разбираемо за възрастта ми. По-късно прочетох изданията от „Всемирна библиотека“ на Паскалев. Даде ми ги пак бай Петко, който беше много добър, внимателен, ползуваше се с отлична репутация в село. Той беше първият човек, който помогна за самообразованието ми; запазихме с него приятелски връзки до самата му смърт. Той умря в 1940 година като началник на телеграфо-пощенската станция в селото ни.

6

Едва бяха минали две непълни години, откак се завърнаха от фронтовете живите радотинци, между които имаше много ранявани, а двама скачаха по на един крак, и в Радотина усилено се заговори за нова война. Много големи държави вече воюваха. Дядо Рашо, който имаше стар вечен календар, истинска знаменитост в цялата околия, пророкуваше с чашка ракия на нашия казан.

— Да ме прощавате вие, ама идва общият бой. Седем царства ще пропаднат. Седем крале на Дунав конете си вода ще поят. Тригодишно конче в кръв ще потъне. Глад ще настане, бунтове и мор по младия свят. Да не съм жив да дочакам. Седем царства ще пропаднат...

Дядо ми, дядо Никола Попов, дядо Иван и други няколко старци и бабички внимателно го слушаха, но чичо Леко каза саркастично:

— Ще пропадне пияната ти глава. Баба Пауна иде да те полее, дано да изтрезнееш.

— Их, и вие, младите, колко сте нефелни каза дядо Никола, като се обърна към сина си, чичо Леко.

Дядо Рашо не обърна внимание на подигравката и продължи пророкуванията си. И наистина дядо Рашо пророкуваше само когато беше пиян. Когато беше трезвен, той повече мълчеше. Заради това изглежда беше създадена легенда за неговия календар, че там е описано всичко, което има да претегли светът. Но старецът криеше и затова дебнеха, черпеха този пиян оракул, за да изкопчат от него тайните на бъдещето.

Когато препиеше, дядо Рашо се стоварваше като чувал на земята. Тогава го вземаха под мишниците двама младежи, водеха го като млада невеста по уличката покрай нас и подвикваха весело:

— Бабо Пауно, излез да си срещнеш момчето!

А „момчето“ висеше като на дисаги, главата му клюмаше надолу. Това ставаше всяка неделя.

Дядо Рашо препи и сега. Той носеше плик захар, беше го сложил между краката си и без да разбира какво прави, почна да плюе в него.

Някои казаха на баба Пауна, тя дотърча, взе захарта, дръпна му бастуна и го чукна с него. Дядо Рашо се опита да стане, но се стовари върху една желязна лопата, която се намираще наблизко; дръжката и подскочи и щеше да удари дядо Никола по главата. Стана смях, шум. Отведоха пияния старец.

Селото беше настръхнало и хората нямаха охота за нищо. Всеки се свиваше и гледаше да няма вземане-даване, да запаси семейството си с всичко, да прибере реколтата. Кръчмите се пълнеха и в най-малките празници със селяни, очакващи новини. На дневен ред беше политиката и войната, другите въпроси бяха изоставени на заден план. Очакваха злото с потиснато съзнание, че не могат да го отстранят. Селяните знаеха вече какво значи война.

Цялото лято премина в напрежение и тревога. По малкото новини, които проникваха в затътеното селце, се знаеше, че воюват два големи военни съюзи — Германия и Австро-Унгария, от една страна, и Англия, Франция и Русия — от друга. Симпатиите на селяните бяха на страната на Русия, но те не знаеха на коя страна ще ги поставят българските управници. Някои се заканваха, че ако ги пратят срещу Русия, ще се предадат.

Храните се прибираха бързо. Не се знаеше кой ден и час ще избухне войната. Но не успяха да ги приберат.

Паметен ден! Бяхме на нивата с дядо и мама, които беряха царевича. Аз бях на колата и карах на дядо при отвозване на мамулите вкъщи. Цялото поле беше пълно с работници берачи. Наблизко до нашата нива се белееше шосето, което отиваше за града. Надвечер по него се зададоха двама полицаи на коне, които препускаха така бързо, че от устата на конете капеше пяна. Тогава околните села още не бяха свързани с телефон. Единият полицай влезе в селото, а другият продължи да препуска към село Рашково. Хората, които работеха наблизко до шосето и видяха всичко, спряха работата, надигнаха глави и почнаха да си казват тревожно едни на други из нивите:

— Сигурно мобилизацията е обявена!

— Може би идват и по друга работа — обади се утешително някой. Но подир малко черковната камбана тревожно удари. Този зловещ звън беше познат вече от по-рано. Тя биеше, биеше, спираше за момент и пак биеше. Над полето, където кипеше мирен труд, легна

ужас. Селяните трескаво забързаха, заскърцаха коли и всичко живо се понесе към село. Някъде проплака жена и отведнъж пресече.

А камбаната биеше, биеше...

Вечерта по цялото село се носеха плаحوвете на жените. Виеха псета. По никое време пропя и петел. Целият този страшен концерт сякаш вещаеше зла прокоба. Ние, съседските деца, бяхме се събрали на група в градината на Коце и с трепет слушахме плаحوвете на жените. Плачеше и мама заради вуйчо Драган. Вече се знаеше, че България е в четворния съюз и братството с турците, с които преди две години воювахме, и воюването против русите, нашите освободители, възмущаваше и нас, децата. Докато разисквахме и открито изказвахме възмущението си, един зловещ глас ни накара да замръзнем. Малкият брат на Тодор даже изпищя: „Майчице-е-е!“ Изскочи майката на Коце и извика:

— Не бойте се, не бойте се, това е птица, улулица.

Изскочиха майките ни, събраха се покрай плета и почнаха да се кръстят. Злокобната птица, която според тях вещаела смърт, беше кацнала на една недоправена къща в двора на братовчеда Марин, в която играехме и я наричахме „пущинака“, защото беше без стопани. Тя изкряска още веднъж и отлетя нанякъде. Прибрахме се вкъщи, макар че това не ми се щеше заради плача на мама.

На другия ден младите мъже пак заминаха за новите фронтове, изпращани от разплаканите жени. Отново почнаха реквизициите. Жените хванаха ралата и заместиха мъжете. Но сега войната се проточи безкрайно дълго. Войници си идваха в отпуска с пушките и още отдалече поздравяваха селото със залпове. Децата хукваха да ги срещат и събираха пачки с фишеци. Идваха си ергени в отпуска, оженваха се и пак заминаваха на фронта. Но болшинството не искаха да се женят и чакаха края на войната. Чакаха и момите и за пръв път в селото се появиха моми по-стари от двадесет години. Всяка година от селото събираха новобранци и след кратко обучение ги изпращаха на фронта. По бакалниците нямаше вече какво да се купи — солта, газта, захарта се раздаваха като нафора от комитета при общината, а памучните преди изчезнаха. Момите не можеха да приготвят вече чеиз, а много хора тръгнаха без долно облекло. Навсякъде се чуваше само думата „мир“. Носеха се легенди за новородени деца, които веднага проговорили и казали точно кога ще дойде мирът. Но

сроковете минаваха, а мир не идваше. Пред общината се трупаха жени, които нетърпеливо очакваха да получат писмо от фронта. Разсилният нямаше защо да разнася писмата по къщите, раздаваше ги направо от прага на общината. И тук още някоя жена започваше да пищи, когато получеше известие, че мъжът и е „преместен“ при еди-кой си, умрял. Поради строгата цензура, така се съобщаваше за убитите. Най-често известията за убитите се носеха от отпускарите. Някой път съобщенията бяха неверни и оплакваните възкръсваха. Но повечето пъти бяха верни и оплакваха убитите на селските гробища, докато костите им бяха някъде далече при завоя на Черна, при Солун, Тутракан, Прут. Македония, Тракия и Добруджа бяха в наши ръце, но войниците не си идваха, войната продължаваше.

Реквизираха и нашите волове и кола, заради които дядо ходи в Междусъюзническата война и си съсипа здравето. Колата беше нова, със здрави шини. Дядо извади от яхъра старата дървена кола, без шини на колелата, и я поправи. Купи и промени няколко биволици, но не можеше да подбере добра двойка за впрягане. Едни от биволиците биваха болни, други пресилени в работа, с един бъбрек, трети — пришки. Много яд и главоболие претегли дядо с тези биволици. Най-после събра две здрави, но едната беше много слаба. Имахме и една крава с теле. Първата година на войната реквизираха телето, втората пак, а третата — самата крава. Всичко се заплащаше по сто-двеста лева, докато добитъкът поскъпна и достигна две хиляди лева на глава. Дядо и мама оряха нивите. Ту той улавяше ралото, ту тя. Но силите на стареца отпадаха от ден на ден и той гледаше да води биволиците, докато мама държеше ралото. Аз си седях вкъщи, хранех малките пиленца и четях по цял ден. Мама беше ми приготвила дърва до огнището и очистила фасул. Привечер наклаждах огън и варях фасула. Когато дядо и мама се приберяха уморени от тежката, не по силите им работа, вечерята беше почти готова.

През това време четях повечето вестници и книги, когато имах. Мама даде пари на съседа Цеко Георгинов, баща на бай Петко, да ме абонира за вестник, но той ме измами и ми даваше да чета неговия вестник „Народни права“, орган на либералната партия. Беше на служба в града, в лесничейството, и си идваше два-три пъти седмично в село. Когато си дойдеше, донасяше ми по цяла връзка изцапани

вестници, в които се заплесвах. Четях военните комюникета, подвизите на Ешвеге и други, потънали сега в забрава.

Баща ми не се обаждаше вече — пощата за Америка беше прекъсната. Не можехме да го разберем дали е жив, нито той нас. През втората година на войната семействата на Коце и братовчеда Марин се преселиха в София, където бащите им бяха на работа, а семейството на Тодор — на гара Мездра. Там моите другари от детинство продължиха образованието си — Коце и Марин в прогимназията, а после в механотехническо училище, а Тодор се задоволи само с прогимназия. Къщите им в село запустяха. Къщата на Тодорови, от която ни дадоха ключа на една стая, почнахме да използваме да крием храни, защото по селата тръгнаха военни команди и търсеха укрити храни. Носеха и дълги железни шишове, с които мушеха в плевниците. Оставяха по двеста-триста грама на човек и всичко друго се реквизираше. А войниците ядяха в това време хляб, какъвто в село и на кучетата не даваха. Един ден у дома се отби вуйчо от съседното село, който си идваше в отпуска, и ни показа хляба, който ядяха. Това не беше хляб, а някаква смес от трици и какалашки.

В началото на втората година от войната с мен се случи едно събитие, за което винаги после съм се срамувал. Съседът чичо Евтим, който имаше толкова много книги в сандъка, като желаше да направи благодеяние, ми подари едно тесте стари карти за врачуване на някой си тайнствен френски астроном Ксени Хороскоп. В предговора беше неясно как тези чудни карти са станали достояние на обществото. Чичо Евтим ме научи как се врачува с тях и най-напред врачува на мен. Паднаха се няколко номера, от които запомних следния:

„В живота ви има една неприятна тъга. Тя е отровила младостта ви и още за дълго време ще ви пречатства. Едва към края на живота ще се развеселите.“

Това предсказание ме порази, но после вкъщи аз разхвърлих още няколко пъти картите и при всяко разхвърляне предсказанието им беше различно. Не бяха безгрешни.

Отначало дойдоха да си врачуват само жените и девойките от махалата. Картите на чичо Евтим познаваха, колкото и календарът на дядо Рашо. Но поради военното време още първата седмица почнаха да се провървят жените от цялото село. Не стига това, ами нахълтаха жени и моми и от съседните села. Идваха и учителките. Ергени

отпускари понякога идеха да си врачуват, но повечето заради момите, да чуят какво ще им се падне. Но момите се срамуваха и не искаха да си врачуват в тяхно присъствие. През зимата и пролетта малката и тъмна соба всеки ден беше претъпкана с народ. Едни излизаха, други идваха. Имаше само една тясна пътечка от печката до вратата, за да минава мама и сготви яденето. Сутрин едва успявах да се измия и клиентите пристигаха. Слагахме на земята една чиния, кръстосвах крака по турски и стотици пъти разхвърлях картите. На обяд, докато ядяхме, клиентите ни чакаха. Така продължаваше до мръкване. Давах ми по грош. Но някои се измъкваха и не давах нищо. Точно тогава бяха пуснати несметно количество куршумени монети и парата се обезценяваше. Събрах една торбичка грошове, пък нямаше какво да си купя с тях.

Отначало тази работа ме забавляваше, даже се радвах. Но после ми стана отегчителна и омразна. Особено когато дойде пролетта и исках да изляза навън, на слънце и въздух. Тъкмо излезех на улицата или отидех в градината на Тодорови, и някоя група от някое село идваше. Не исках да се върна и мама почваше да ме увещава: „Може ли такова нещо, хората идват чак от кой знае кое село“. Връщах се, но с омраза към дошлите. През лятото поради работния сезон хора идваха само в празник. Но през следващата есен и зима, последните от войната, пак нахълтаха. Особено много идваха на Великден, Богородица и Архангеловден, когато в село имаше събор. Тогава и аз исках да изляза поне на улицата, да погледам народ, но щом ме видеха, веднага казваха:

— Ха, ето момчето, дето врачува. Хайде да ни врачуваш, момче!

И се вмъкваше в двора и къщи по десет души наведнъж. Тъкмо свърших с тези и исках да изляза, идваха други. Понякога опитвахме да врачувам на двора, но картите бяха тънки и леки, гърчеха се на слънцето и вятърът ги отвяваше.

Работата върших механично и още отначало не вярвах на това, което се падаше на номерата. Но другите вярваха. Колко голямо е невежеството на нашия народ! Идваха и интелигентни хора да си врачуват. Простите тълкуваха казаното, както им прилегнеше. На моми от село Литаково се падна, че велика жертва е приготвена за тях. В дома им, на седянка, стана убийство и цялото село се извървя да си врачува, защото картите предсказали, че у дома им ще стане убийство!

Към края на войната войниците почнаха да ми дават книжни левчета и полека-лека и жените почнаха да правят това. Парите постоянно се обезценяваха.

Скъпотията растеше от ден на ден, но нямаше какво да се купува, и парите, които вземахме за масло, яйца, кокошки, ракия, агнета, по малко жито и кукуруз, мама ги събираше. Беше събрала хиляда лева, като мислехме, че това са много пари. Разходът на къщата беше много намален — бяхме останали само трима души. През тези години майка ми за първи път наруши религиозното суеверие, което я сковаваше, и почна да ми дава да ям блажно през пости. Не можех вече да ходя в черква да се комкам. За един Великден, мисля на Връбница, тя беше поканила свещеник Цвятко да дойде у дома да ме причести, но той забравил. До дванадесет часа седях гладен и го чаках да дойде. Мама отиде у тях и провери дали се е завърнал от черква. Тогава ме взе на ръце и занесе у тях. Но той неохотно сезае за работа злобно се скара с една от дъщерите си, че му дала нечист съд. Мама схвана всичко, взе ме на ръце и из целия път до къщи плака.

След това ми даде, та се облажих, като каза:

— Вземи яж, ти си се изпостил от всичко на тоя свят. Никога вече няма да те карам да постиш. Никога няма да те комкам. Ако господ е искал да се комкаш и да ходиш в черква, да те е създал като другите хора.

Оттогава почнах поне човешки да се храня. Когато колежа кокошка, готвеха месо, оставяха повечето от мръвките за мен. Варяха ми яйца, мляко, когато имахме.

Дядо три пъти беше мобилизиран да кара брашно от гара Мездра до Ботевград, тогава Орхание. От общината му даваха една здрава биволица (защото едната от нашите беше слаба), шинена кола и той отиваше заедно с четиридесет-петдесет души, мобилизирани от различни села. Пътуването траеше три дена. Бяха хубави летни дни. С каква радост пътувах първия и втория път. Бях пътувал петгодишен, но имах смътно понятие за видяното, като че ли бе сънувано. А сега пред мен се разкриваха непознати села, местности, високи скали, върхове, гори. Когато стъпихме на шосето в местността „Равна“ и видях безкрайни телеграфни жици и чашки, това ми достави небивала радост. Но тази радост нямаше край, когато пред мен лъснаха тихите води на красивия Искър и на отсрещния бряг префуча с тътнеж, дим и

пищене идващият от София влак. Гледах, гледах и не можех да се нагледам. Струваше ми се, че съм раснал в някоя гора, че съм див, откъснат от широкия свят, нищо не знам и не познавам. Завиждах на хората, които живеят тук, гледат всеки ден Искъра и се возят на влака.

Приблжихме Искъра, който течеше до самия път в дълбоката пропаст. На пътя покрай пропастта бяха наредени забити в земята камъни. Дядо също беше се качил в колата. Биволиците не се погаждаха и колата ходеше на зигзаг от единия край на пътя към другия. Когато се поднасяхме над пропастта, обхващаше ме ужас. Ако колата паднеше в пропастта, нищо нямаше да се отбере от нея и от нас.

В Мездра ни посрещна другарят ми Тодор. Преспяхме у тях. На гарата пристигнаха влакове, пълни с войници. Някои от войниците се бяха накачили и по покривите на вагоните. Навсякъде из гарата се движеха войници и офицери. Сутринта рано отидохме да товарим. До склада пазеше войник с пушка. Той се огледа внимателно, приближи до колата, в която бях останал само аз, и каза умолително:

— Чичовото, ако има, дай ми малко хлебец!

Разтворих торбата, пречупих хляба и извадих и вързаното в кърпа сирене.

— Не трябва, не трябва — каза войникът, като взе хляба, пъкна го под куртката и бърже се отдалечи.

Той защитаваше отечеството, което не можеше да го нахрани. Беше му забранено и да изпроси хляб, затова той страхливо се огледа, когато приближи до колата, и скри хляба. Стана ми жал за него и чувствувах радост, че ми падна случай да помогна на страдащ човек.

Тръгнахме в керван от четиридесет-петдесет коли за Орхание. Стъмни се в „Равна“ и там преспяхме. Беше топла лятна нощ, но кираджиите накладоха огньовете и се събраха около тях на групи по села. Разказваха безсрамни народни приказки, от които се срамувах, но никой не се съобразяваше с моето присъствие. Вечеряхме с твърд хляб и сирене, аз спях в колата, а дядо се уви в япанджака и спа на поляната. На сутринта тръгнахме много рано по друго шосе, което минаваше през селата Новачене и Скравена. Слънцето се показа зад един връх и ми се стори, че изгрява от запад. Мъчех се да се ориентирам и не можех. Едва след като минахме тази местност, слънцето зае нормалното си положение. Разтоварихме в Орхание и тръгнахме към село. Дядо отново се качи на празната кола, защото беше много

изморен от пътуването. Аз заспах в колата. По едно време ме събудиха викове и особени движения на колата. Когато се събудих, тя беше затънала до осите в едно блато, около сто метра настрана от пътя. Другите кираджии бяха на шосето и някои тичаха към нас. Пламналите от горещина биволици, като видели голямото блато с бистра вода, пълно с пиявици, хукнали към него и дядо, който беше в колата, не могъл да ги спре. Те легнаха впрегнати в блатото, дядо ги шибаше с остена, а кираджиите викаха от брега. Имаше опасност колата да се обърне в блатото. Най-после с голям труд колата беше изкарана, без да се намокрим. По-нататък из пътя бяхме предмет на шегите на кираджиите, а дядо, ядосан, постоянно бодеше задниците на биволиците с остена.

Всички тези приключения, макар и свързани с опасности, ме радваха. Но след двете пътувания заедно с радостта от видяното в душата ми заседна безкрайна мъка. Аз разбрах колко е широк и интересен светът и колко безпомощно е положението ми. Разбрах, че до самата си смърт ще остана в село и нищо няма да видя от него. Изостри се интересът ми към географията. Прочетох всичките учебници по география до VIII клас. Те увеличиха познанията ми и същевременно страстното ми желание да видя тези страни. Тогава ми попаднаха и няколко романа от Майн Рид, които прочетох с наслада и радост, както при прочитането на „Робинзон“. За сметка на физическата си безпомощност и обреченост почна да се развива фантазията ми. Във въображението си се виждах в тези екзотични страни, представях си техните планини и равнини, тяхната чудна флора и фауна. Почнах да ставам мечтател. Но в душата ми оставаше предишната неудовлетвореност от нереалността на мечтите. Това беше първото сблъскване с действителността, първата проява на мъката от изключителното ми положение, която щеше да ме разяжда цял живот.

В третата година на войната се появи глад. В селото тайно дохождаха нощно време планинци от балканските села и купуваха житото и царевичата по десет-дванадесет лева килограм. Ако случайно ги уловяха, конфискуваха им житото. Спомням си, че и ние продадохме един път на един планинец петдесет килограма царевича. Другото дадохме назаем на вуйчовите роднини в село и в Литаково. Имотът ни беше около шестдесет декара, но семейството ни беше малочленно — храни оставаха.

Почнаха да се чуват лоши работи. От селата всичко се реквизираше, а до войниците не достигаше. Те гладуваха, но почнаха да гладуват и семействата им в село. Отпускарите донасяха лоши известия от фронта и още по-лоши занасяха там. На фронта и в тила се надигаше недоволство. Чувствувах се, че нещо идва, нещо ще стане.

В нашето село, също и в другите села, реквизираха овцете, направиха мандра и от млякото правеха кашкавал, а със суроватката угояваха няколко свине на кмета и на други приближени до общината. От града идваха весели компании от мъже и жени, посещаваха мандрата и по цяла вечер пееха и се гонеха из градината на съседа, Цеко Георгинов. Това страшно дразнеше селяните, които отправяха хули и клетви към тези слободници, които се веселяха, докато народът мреше по бойните полета. От село Краево жените се разбунтуваха и не дадоха овцете. Пристигна военна команда от града и ги арестува. Прекараха ги покрай нас. Една беше с малко дете на ръце.

За пръв път се сблъсках с насието, което страшно ме възмути. Бяха арестували и един войник — отпускар като подбудител. Баща му, седемдесетгодишен старец, дотича у бай Цеко Георгинов, където бяха дошли като гости околийският управител, офицери и войници, да го отмолва. Няколко пъти изгонваха стареца от двора. Най-послед по нечия заповед един войник му взе патерицата и започна да го налага с нея по гърба. Старецът трепереше, молеше се и ревеше, от дрехите му изскачаше прах. Той даже се строполи на колене. Никога няма да

забравя тази варварска картина. В този момент цялата ми злоба беше отправена към войника, който беше сляп и покорен изпълнител на заповедта на миропомазания управител на околията. Кръв капеше от сърцето ми, като гледах побоя над беззащитния старец, а аз нищо не можах да му помогна. Оттогава минаха години. Имахме и мирновременен, нормален период, претендирахме, че отиваме напред в културно отношение, че държим първенство на Балканите. Но по отношение човечността нашата буржоазия отиваше назад, към първобитността. Картината със стареца, която се запечата в ума ми, стана наше ежедневие.

Не всички жени идваха у дома за врачуване. Аз бях „секретар“ на всички неграмотни жени и девойки не само от махалата, но и от други махали. Четях пристигналите от фронта писма и им отговарях. Пишех с едър, равен почерк, без точки и запетайки и главните букви не поставях в началото на изречението, а където ми попадне. Не бях си дал труд да уча граматика. Но почеркът ми беше разбираем, войниците от фронта ме поздравяваха и това ме радваше. Писмата по шаблон почваха така: „Днес, като намерих свободно време, рекох да те поздравя и ти съобщя, че ние сме живо и здраво и молим бога за твоето драгоценно здраве“. Този увод винаги се поставяше, колкото и ограничено да беше мястото на картичката или листа за други съобщения. Когато четях писмо, в което няма този увод, смятах го за голям недостатък. Но полека-лека почнах да забелязвам, че писмата без такъв увод бяха с най-красив почерк, с точки и запетайки. Вече имах необходимия естетически вкус за красив почерк и се стараех да подражавам на красивите букви, но не знаех къде да поставям препинателните знаци.

След „драгоценното здраве“ казвах на жената! „Думай, стрино, какво да пишем“ и почвах:

„Стояне, кравите изпуснах и не знам как ще изора с тях. Те са само кожа и кости. Сеното се свърши, а и цяла зима не съм ги кърмила, защото няма сол и ярма. От комитета ми дават по 14 кг. брашно на човек на месец. Дали за кравите, дали за децата. И децата са заприличали на паяци — страх ме е, като ги гледам. Нямам и фасул, и картофи да им сваря нещо гозбица. Очакваме да се яви киселецът,

копривата и гъбите. Житото и кукурузът се продават по 11 лв. кг. и не се намират в село. Сега от общината ми дават помощ по 70 лв. месечно. С тях не мога да купя само по 7 кг. заире за мен и децата. Казах на писаря, че с 14 кг. на месец не се живее, че парите ми са малко. Той, бог да го убие, се подиграва с мен. Каза, че ще увеличи парите, ако... Когато си дойдеш, ще ти кажа. Искай отпуска и си дойди, защото главата ми се е замаяла и не знам какво да правя. Нощем не мога да заспя от грижи. По-добре да не бях се раждала да тегля това пусто тегло...“

„Цеко, агнетата ги взеха реквизиция, а млякото вземат в мандрата за кашкавал. Биволицата се изялови, защото я прекъснаха (пресилица) с реквизиция за каране брашно от гарата. Сега няма с какво да облажа децата. Остават ни само по половин килограм жито на човек, другото реквизират. Може ли да се живее с половин килограм? Нали за да работим, трябва да се храним! Ние с мама скрихме в плевника три чувала, но ги намериха и ги взеха, взеха и другото жито, което ни бяха оставили, като казаха, че имаме още скрито, да ядем от него. Съставиха ми акт и ми казаха, че ще ме съди военен съд. Сега не мога да си намеря място от страх. Ако ме затворят, кой ще гледа децата? Мама е вече много запряла и не се надява да може да те дочака. Искай отпуска и гледай да си дойдеш по-скоро, защото съм се объркала и не знам какво да правя“.

„Иване, татко го прибра господ и го отредихме, както можахме, без покров, защото нямам крѝпка платно. Бълнуваше за тебе. Добре, че умря да не се мъчи на стари години. Но ние, живите, къде да се денем. Радка е вече мома, а няма риза да облече. Искане я добро момче и не е за изпускане. Заирето реквизират. Изкопахме с Радка яма и скрихме от житото, но то се намокри и мухляса, не се туря в уста и добитъкът го не яде. А другото жито, което ни оставиха, дали да го посея, дали да го ядем. Вземи си отпуска и си дойди да видим какво да правим с Радка...“

„Йордане, ходих с биволиците да карам реквизиция. Не ме приемаха, но аз си не давам биволиците други да ги прекъсне. Тормето взеха реквизиция. Със заирето сме слаби, икономисвам, но децата не разбират, искат да ядат и плачат за хляб. Побързах да засея, защото скоро ще дойде и загубеният човек...“

— Кой загубен човек? — запитах аз, като погледнах жената с удивление.

— Ти така му пиши, той знае кой човек — каза смутено усмихната жената.

Досетих се и не питах повече.

Такива писма получаваха войниците, които вече три години бранеха границите против силния напор на неприятеля. Тези писма жените не изпращаха по пощата, защото строгата цензура не ги пропускаше, а по войници, отпускарите, които ги криеха под подплатата. Те горчаха повече от плесения хляб с трици, който ядяха войниците. Отпускарите разказваха и устно написаното в писмата. Това, което ставаше в тила, се знаеше на фронта. И то уби духа на армията. А изгубеният дух в една армия значи сигурно поражение...

И то не закъсня да дойде. През есента на 1918 година в селото се понесоха тревожни слухове, че фронтът е пробит, армията отстъпя без бой и неприятелят иде. Заговори се за разбунтувани войски, избити във Владая, за пленени и откарани през морето. Селото настръхна. Сърбинът Арсо, пленник, който беше ратай у дядо поп, открито се заканваше, че ще колят, както в Сърбия, и той лично ще заколи дядо поп. Писмата от фронта спряха, вестниците нищо не пишеха, а новините се предаваха устно — едни от други по-страшни.

Бях едва четиринадесет годишен и не можех да преживея с всичката дълбочина и ужас трагедията, която цял народ преживяваше. Много неща още ми бяха неясни. Но като читател на „Народни права“ мислех, че всички други държави интригуват, само България е права в своята кауза. Особено силна беше омразата ми към гърците. Физическото ми и духовно развитие ставаше сред войни, катастрофи и народни тегла. Виждах много неща, които връстниците ми още не виждаха, понеже бях чел повече от тях и се интересувах от въпроси, от които те още не се интересуваха. Виждах невиданата бъркотия в обществения и стопанския живот, която никаква сила, даже примирието, не може да оправи. Завърнаха се живите и непленени селяни. В селото настъпи глад. От Радотина отиваха с коли в Дунавската равнина и докарваха оттам царевица, която се продаваше в село по 11 лева килограм. Търговците печелеха, а завърналите се от фронта селяни затъваха в дългове. Търговците купуваха добитък, закарваха го в Тракия и продаваха с големи печалби, купуваха ниви,

имоти. Внасяха пари в банките, а беднотията вземаше от банките с тежки лихви. Но още по-тежки бяха лихвите у частните лихвари. Това беше наградата за тригодишните страдания по фронтовете. Върналите се от фронта донесоха ревматизъм, стомашни язви, малария, измръзнали бъбреци, туберкулоза. И много ниско паднал морал. Нараняванията, побоищата, кражбите станаха обикновено явление. Пиянството се увеличи. Всички бивши фронтовици пушеха — лош навик, придобит в окопите. Младите почнаха да им подражават и скоро в селото не остана младеж, по-възрастен от петнадесет години, който да не пуши. Пушенето и пиянството станаха на мода между младите и това се запази и до днес. Те носеха войнишки ножове и ками на ремъците си, почнаха да се бият нощно време по седенките и посред бял ден на хорото. Лъскаха ножове, жените и момите с писък бягаха. На стражарите никой не обръщаше внимание, понякога и тях биеха и ги обезоръжаваха. Никой нямаше страх от нищо и на своя глава вършеше, каквото му харесваше.

Всички тези изменения ги забелязах, те никак не ми харесваха и ги отдавах на войната. Но не знаех как това зло би могло да се премахне. Вечер говорехме с дядо по тези въпроси, защото връстниците ми отсъствуваха от село. Дядо негодуваше и казваше, че ако той е управник, би оправил всички с наказания. Мама, която слушаше, примирено казваше, че само бог ще оправи този свят. Но разрешенията и на двамата ми се виждаха неправилни. Сам аз не можех да намеря изход и полека-лека в душата ми се напластяваше омраза към самата война, която така зле разбърка живота на хората. Но всичко това беше още в зародиш, слабо, наивно и всеки по-упорит шовинист в статия или в разговор още можеше да ме убеди в необходимостта на войната.

През зимата и пролетта на 1919 година довтаса и „испанската“ болест, която почна да тръшка изтощените от глад и тегла работници. И тя взе добра жетва и премина по други земи и народи, където стихията на войната беше приготвила благодатна почва за нея.

През 1919–20 година се сдружих с нови другари. Освен Драган Кодов, който беше по стар три години от мен, те бяха по-млади с три-четири години от мен. Най-близки ми станаха Марин Стоянов, Пешо Коцов и Христо Николов. През това време се научих да си изписвам книги от книгоиздателствата. Ако картите на дядо Евтим, с които още

се занимавах, изиграха някаква положителна роля, това беше, че ме снабдявах с малки суми, с които си купувах книги. Нямаше вече война и клиентите ми не бяха така много. Но в замяна на това ми даваха книжни левчета. Съберях ли десет-петнадесет лева, с препоръчано писмо, обгербвано с тридесет стотинки пощенска марка, изпращах сумата в някое книгоиздателство. Най-напред си изписах от книгоиздателството на Стоян Атанасов юношеските книги „Сърцето на света“, роман от Х. Хахард, и „Под небето на Индия“, поема от Гьоте. Каква радост беше, когато вуйчо Драган ми донесе препоръчаната пратка с книгите! Ръцете ми трепереха от вълнение и аз само току премятах книгите, без да мога да се зачета в тях. Сега вече можех да си доставям книги, да имам собствени книги. В това време и бай Петко ми беше дал „Хъшове“ и „Бай Ганьо“. Четох цяла седмица и всичко ми се хареса. Втората поръчка беше в „Хемус“. Изписах си „Дяволски остров“ от Майн Рид, „Басните“ на Крилов за шест лева. Третата поръчка беше от книгоиздателство „Отец Паисий“ в Пловдив. Изписах си от „Художествената библиотека“ около десет-петнадесет книжки, които бяха малки и евтини.

Спомням си, че между тях бяха „Кавказки пленник“ от Пушкин, „Юлий Цезар“ от Шекспир, „Последният ден на един осъден“ от Юго, „Перси“ от Есхил. Другите бяха незначителни. Втората поръчка от „Отец Паисий“ беше „Рицарят на червения дом“ от Дюма — баща за четиринадесет лева. След това последваха много поръчки до същите и до много други книгоиздателства. Всичко прочитах, грижливо подшивах, номерирах и нареждах в един газен сандък, издънен отстрана. Събирах си вече библиотека и почти всеки ден подреждах книгите, макар че бяха добре наредени, само за това, да им се радвам. Марин Стоянов и Пешо Коцов се заразиха от моя пример и също почнаха да изписват книги. Изписах им ги аз. Марин събираше и четеше книгите със същата любов, както и аз. Но Пешо убеждавах дълго да даде пари за книги. Той беше богато кръчмарско дете и имаше много пари, които употребяваше за други маловажни неща, а за книги отделяше незначителни суми. Аз прочитах и книгите на другарите. В края на краищата спряхме вниманието си на Майн Рид, Жул Верн, на всяка новоизлязла от тях книга. Точно тогава преиздаваха романите им, които бяха имали само едно издание преди войните. Библиотеката ми растеше от ден на ден и скоро газеният сандък беше напълнен.

През това време ми попаднаха и няколко сензационни романи: „Миньон“, „Сватбата на Миньон“, „Могъществото на парите“, по 700–800 страници единият. Първите толкова ми харесаха, че ги прочетох по няколко пъти. Те бяха номер 1 и 2 от библиотеката ми. Купувах и стари учебници, особено хрестоматии за III клас от Иван Дорев. Обичах да гледам ликовете на писателите, да чета малките им биографии и мечтаех да намеря и прочета най-хубавите им произведения. Много търсих „Под игото“ от Иван Вазов, докато най-после го намерих у един съселанин, с капнали по един-два листа отпред и отзад. Това ме много нервира. Въобще, когато четях не цяла книга, идваше ми да я скъсам. По-късно си купих всичките съчинения на Вазов, 28 тома, от евтиното Паскалево издание.

В това време, разбира се, търсех само сензацията, чудното в книгата. Още не можех да ценя нейната литературна стойност. Това дойде по-късно. Но интересът и любовта ми към книгата не само не спадаха, а се увеличаваха.

В бакалницата се появиха вече сладкиши и други съблазнителни неща, но аз нищо не купувах и ако някога купех нещо, съжалявах за парите.

През март 1920 година, след седемгодишно отсъствие, от Америка се прибра баща ми.

Той ни предупреди, че си идва, но все пак, когато пристигна през нощта, и тримата се объркахме и изплашихме. Пристигна с едно малко куфарче, мъничък, слаб, с побеляла като сняг глава. Корабът беше пътувал цял месец по вода из несигурните още пътища. На баща ми му станало лошо по водата. Той беше разстроен, замислен и пристигането му в родната къща изглежда, че не му донесе никаква радост. Беше станал отчаян пушач и през всичкото време, докато отиде да си легне, не извади лулата от устата си. Скоро разбрахме на какво се дължи душевната му обърканост. Той тръгнал с хиляда и осемстотин долара и петдесет златни френски жълтици. Двеста долара ни беше изпратил по пощата с чек. При пристигането на пътниците във Варна полицията ги подбрала насила, около четиристотин-петстотин души емигранти, и ги закарала в митницата, където им взели долларите и ги заменили с български левове: за канадски долар — тридесет и седем лева, а за щатски — четиридесет и шест лева, докато на черна борса бяха над сто лева. Даже в банката той размени после свободно чека по седемдесет и

шест лева. Жълтиците му платили по сто и шестдесет лева едната! Той беше успял да спаси само триста и шестдесет долара, които бе скрил в обувката си. Докато да се затули и ги скрие, от парахода му откраднали един голям куфар с багаж. През нощта в хотела във Варна, в който беше преспал, главата му побеляла като на дядо. Това бе организиран грабеж, заповядан кой знае от кого. Той не се повтори вече, при пристигането на следващите групи емигранти, между които беше и чичо Марин, който си дойде на следната година. Но баща ми се случи в обраната група. Най-зле беше вуйчо Петър, който пристигна заедно с баща ми. Той вложил парите си в някаква къща, в някакво забутано провинциално градче. На тръгване не могъл да продаде своя дял и го оставил на тримата си съдружници. Дойде си само с двеста долара и десет жълтици, сменени на митницата.

Баща ми донесе на роднини и на мама армаган няколко чифта обувки, на дядо лула, а на мене — нищо. И той, и всички бяха с убеждение, че аз не мога да нося градски дрехи и обувки. Целия ден къщата ни беше пълна с хора като на сватба, грееха ракия в един голям котел и черпеха гостите. Всички вкъщи бяхме радостни, че баща ми пристигна.

Къщата и селището ни бяха неудобни, затова баща ми се опита да купи ново селище и къща. Поискаха му четиридесет хиляди лева и нищо не стана. Останахме в старата дупка. Част от парите той внесе в банката, но за късо време. Тогава земеделците, които бяха на власт, обложиха капитала с данък и засегнаха предимно дребните спестявания. Вместо да получи четири процента лихва, баща ми плати пет или шест процента данък. По настояване на вуйчо Драган той си изтегли парите от банката и му ги даде да търгува. Дава му на няколко пъти пари, докато се събраха двадесет и седем хиляди лева. И тези пари той никога не му върна вече. Бяха ги записали на едно тефтерче. Около шестнадесет хиляди баща ми раздаде на други селяни. И всеки заем записваше в тефтерчето. Парите бяха в малкото куфарче, което висеше закачено над кревата. Дойде някой и се примоли за пари, нужни му били за бърза работа. Баща ми откачва куфарчето, дава нужната сума и записва на тефтерчето. Но все пак никой, освен вуйчо не му изяде нито пара. Върнаха ги.

Баща ми не се сещаше или не искаше да ми даде нито левче, а мен беше ме срам да му поискам. Гледах стотарките и си мислех:

„Трябва да нахвърлям картите на сто души, за да взема толкова пари“. Той също четеше много вестници и книги, въпреки че едното му око беше повредено, но не ми даде пари да се абонирам за вестник или да купя книги, а четеше моите книги и случайно попадналите му вестници. Въобще през това време той никога не ми помагаше за набавяне на духовна храна и за издигане на моето самообразование.

След късо време баща ми хвърли американските дрехи и връзки и си уши селски, балени. Върна се към стария бит. Отначало се миеше всяка сутрин със сапун, бръснеше се всяка седмица, но скоро изостави сапуна, а после остави и брадата да расте. Срам го беше да се носи особено от другите. От американските му навици остана само отчаяното му пушене. Той вадеше лулата от устата си само когато ядеше и спеше.

Разправяше чудесии за страните, които беше видял. Осмиваше нашата изостаналост. Но скоро свикна и се приспособи към старите условия. Характерът му не беше променен. С външни хора никога не се караше и се преструваше, че не забелязва, когато го лъжат и използват. Никога той не си поиска парите от вуйчо. Очакваше сам той да го покани и му ги даде и никога не ги видя вече. Даде петнадесет хиляди лева за водно чепкало за парцали в съдружие с чичо Марин. От фирмата сгрешиха и им изпратиха чепкало за разбиване на вълна, преди да се хвърли на голям дарак. След две-три години чичо Марин го продаде за десет хиляди лева (то беше купено за шестдесет хиляди лева) и не даде на баща ми нито стотинка. Той не му поиска нищо. Само вкъщи не се стесняваше и се караше с нас. Освен малкия той домъкна и един голям куфар, който вмъкна в патуля, защото в собата не можеше да се помести. Никой не се досети да го почисти. Той беше се напълнил с дървеници на парахода. Тези дървеници ни останаха и тогава, когато от американските пари не остана нито петаче. Този куфар използвах и поместих книгите си в него, защото не можеха вече да се вместят в газения сандък.

През март 1921 година се роди брат ми Теодоси. Той растеше в същата дупка, при същите условия, както аз. Сега стаята беше още по-нечиста от бащината ми лула. Купихме поне нова печка с фурна. Едва през 1923 година баща ми се реши да ремонтираме къщата. Къщата, която беше доста голяма, направихме на соба с три двукрили големи прозорци. В нея беше светло като ден. А малката соба и обора

съединихме и я пригодихме за лятото. Стана много удобно. Аз си внесох масичката и куфара в просторната и светла соба. Дълго време не можех да се нарадвам на новите „комфортни“ условия. Баща ми купи и една градина, която беше на десет метра от нашия двор, направихме харман в нея, построихме голям плевник. В тази градина по цяло лято прекарвах в четене. В градината зад къщата си заградих малка градинка, направих лехички, посадих здравец и други цветя, направих пейка. И тук обичах да прекарвам по цели часове. Понякога идваха Марин, Сандо и други, сядяха на пейката, а аз им разправях приказки от „Хиляда и една нощ“.

През това време, кой знае чрез кого и как, между нас проникна лошият навик да играем на карти. Отначало играехме само за забава, после на книги и най-после на пари. Отивахме в запустелите дворове или градини на Тодорови и Коцови и играехме по цял ден. Всички, освен мен пушеха. Марин така се пристрасти към тютюна, че не можа да го остави до ден-днешен. Когато се отделяше за малко на няколко крачки от нас, държеше цигарата в уста и главата си обърната, да не би да сменим картите. Най-после ни намериха скривалището. Един хубав ден, когато тъкмо викахме: Аз залагам „Орлици“, аз залагам „Котаракът с чизми“, аз залагам „Момчето, което искаше всичко да знае“, в двора на Тодорови дойдоха майката на Марин и братът на Драган и ни разгониха. Нашите не ме закачаха. Аз се ползувах, с пълна свобода, без всякакъв надзор, но не злоупотребявах с тях.

Залагах само малки и незначителни книжки. Книгите често минаваха от едни ръце в други и ги описвахме с нови номера. Когато книгите биваха спечелени от Павел, син на учителя Богданин, наричан от нас Панега, той ни ги продаваше евтино и с парите купуваше тютюн. Така правеха и други, които не се интересуваха от книги. Полека-лека нашето „Моите Карло“ се прочу между учениците от цялото село. Събирахме се в градината на дядо Евтим по двадесет-тридесет души, играехме по на две-три групи, а другите ни наблюдаваха. Веднъж един по-възрастен от мен ученик ме надигра много пъти поред и ми взе дванадесет лева. Надигра ме за двойно повече пари, но ми ги остави. Същия ден Алекси Попов ни разгони из градината. Около тридесет души наскачаха по зидовете и ги събориха. Останахме само ние с ученика. Дохожда и бащата на Камен Трифонов и го би един път у нас. Марин пък искаше да се скрие под кревата и

преобърна едно гърне с подквасено мляко. Той прекарваше всичкото си свободно време у нас. Всеки ден идваха и останалите другари. Това почна да ми пречи на четенето.

Полека-лека лошият навик изчезна, както беше дошъл. Марин завърши като частен ученик трети клас и през 1922 година замина на работа в София. Отиде и Драган. Останаха само Христо и Пешо, които се записаха в гимназията и идваха в село всеки неделен ден. Христо ми замени Марин. Той също много четеше и изписваше книги, но нямаше пари. С Марин и с братовчеда Марин си пишехме. Особено важна беше кореспонденцията ни с братовчеда. Ние си разкривахме един на друг всички съкровени мисли. Между нас нямаше никаква тайна. Колко много възлагах на този братовчед. И колко много плаках, когато умря през 1925 година.

8

През това време бях вече шестнадесет-седемнадесетгодишен и като другите ми връстници от селото, които завършиха IV отделение или III клас в Литаково, тръгнах по седенки. Ако някои би ме запитал по това време защо ходя, не бих знаел какво да му отговоря. Защо? Защо хвърленото в земята зърно израства, защо напролет мъзгата напират в дърветата и те раззеленяват, цветята цъфтят? Защото такъв е неумолимият природен закон на живата материя, от която и аз бях частица. Приличах на пречупен от буря клон, който се държи на слаба жилчица, раззеленява заедно с другите клони, връзва плод и този плод, когато узрее, се откъсва и пада долу... Бях проникнат до мозъка на костите от съзнанието, че няма да любя, няма да се женя, въобще няма да бъда като другите хора, но пак отивах на седянка. Когато черницата пред дядо попови се осветяваше от буйно накладен огън, от който изскачаха високо искри и се понасяше чудно весела моминска песен, някаква непреодолима сила ме тласкаше и аз отивах. Тук се събираха около двадесетина момичета от петнадесет до двадесет години. Когато се обереше царевицата, седенките по улиците се прекратяваха и почваха беленки по къщите, след това, като почваха студовете, ставаха по собите. До късна нощ имаше игри, песни, веселби.

Макар и посещенията ми на седянката да бяха редовни и момичетата трябваше да свикнат с тях, всяка вечер някое от момичетата се изплашваше, докато разбере в тъмнината кой е. Това ужасно ме угнетяваше и засрамваше. Добре знаех и чувствавах своето нещастие. Но тази невъздържана проява от страна на момичетата жестоко ме засягаше и аз поне отчасти не можех да участвам в общата веселба, поне като наблюдател. След като ме познаеха, момичетата вече не ми обръщаха внимание. Седях настрана. Не участвах в игрите и песните. Само момчетата седяха до мен и ми приказваха за побоищата, оплакваха се, че възрастните ергени ги карали под конвой и ги давели в реката. Това беше един глупав начин да се унижават младите момчета от страна на възрастните ергени,

въведен кой знае от кое време в село. Бях привилегирован поне в това отношение. Никой ме не давеше и гонеше от седянката, сам аз никого не закачах. Даже когато случайно попаднех до някое момиче, отдръпвах се настрана, като се страхувах да не би то самото да стане. Това би ме засегнало още по-жестоко, отколкото престореното изплашваме. Така един път на една белянка случайно се намерих до момиче на моята възраст. То не стана, но се отмести по-надалеч. Направих се, че не забелязах това, но бях болно засегнат. След това до момичето дойде и седна бивш мой съученик, който преди няколко дни беше затварян в общината заради кражба. Момичето не се отмести. Моят съученик отиде по-нататък — като желаше да покаже пред мен и другите момчета своето превъзходство и победа, той легна на царевичката и сложи главата си на скута на момичето. То пак не стана. Нравите по това време бяха много разпуснати. Преди войната подобни неща бяха невъзможни.

Всичките ми съученици носеха ками, някои и револвери, пушеха на седянката, понякога идваха и пияни, ревяха и гърмяха по улиците, а на седянката пускаха остри цинизми. Мислех си: ако съм здрав, дали и аз бих бил такъв?

Мама ме съветваше да не ходя по седенките, но като видя, че не я слушам, остави ме. Заедно с моето възмъжаване и скръбта, която беше легнала на лицето ѝ, се увеличаваше. Дядо и баща ми не ме закачаха.

През 1923 година бях вече деветнадесетгодишен младеж с мъх по лицето. Лицето ми не беше симпатично. Косата и очите ми бяха кестеняви, челото — правилно. Но страните ми бяха повехнали, хлътнали и при това хлътването отдясно беше по-голямо. Скулите бяха изпъкнали, носът и устата по-големи, отколкото трябва, а брадата закръглена. Под лявата челюст личеше голям белег. Дясното рамо беше по-тясно, защото ръката до лакътя беше атрофирана. Атрофирани бяха и двата крака от кръста надолу, макар че ги усещах. Атрофията беше засегнала мускули, сухожилия, че даже и костите, които бяха недоразвити. Крачолите на панталоните ми бяха почти празни.

Все пак това беше фигура, запазила човешката си форма, макар че детската парализа ме удари още в пелени и немощното тяло се развиваше при такива тежки поражения от болестта.

Бях облечен в излинели от домашно бало палто и панталони, обут в селски цървули. По това време в селото проникна градската

мода. И в това отношение правех изключение от другите и то много ми тежеше. Направих въпрос пред мама да измоли от баща ми хиляда лева да си купя дрехи, сандали, шапка и блуза. Но той не даде нищо, макар че тя много настояваше, като уверяваше, че ако съм здрав, сам ще си спечеля пари като другите и ще си купя дрехи. По това време баща ми беше раздал парите си по чужди хора и никому не споменаваше да му ги върне. Тогавя майка ми храни буби, продаде пашкулите и ми даде парите, хиляда лева. Купих си дрехи, сандали, чорапи, шапка, презрамки, връзка, яка и взех копринената американска риза на баща си. Всичките покупки направи братовчед ми Марин без мен, без мярка. Но това стана едва през 1924 година.

През 1923 година преживях много тежка морална криза. В душата ми кипеше буря, но това никой от околните не забелязваше. Нямахме човек, комуто да се доверя, който да ме разбира и упъти. Едничките ми другари бяха книгите, в тях търсех отговор на жестоките въпроси, които ме вълнуваха, но не го намерих. Те само подпомогнаха преждевременното ми духовно развитие, те ме докараха до положението още по-болезнено да осъзная своето трагично положение, но да не мога да намеря никакъв изход от него, никаква утеха, никаква цел, която да осмисли моя живот.

„Ясно като бял ден — мислех си, — ако бях останал неграмотен, нямаше да ме разяждат тези нравствени страдания. Щях да бъда прост, сакат селянин, който няма никакво понятие от злокобните въпроси, които ме терзаят днес. Жестоката съдба за такъв беше ме и предназначила. Но наруших нейната воля и затова сега трябва да отговарям за своята постъпка“. Да бъда това, което бих бил като неграмотен, беше вече невъзможно. Бях осъзнал цялата пропаст на своето положение и само едно умопобъркване можеше да метне завесите на забравата. Но умът беше бистър и нормален въпреки жестоките морални страдания и безсънни нощи.

Да намеря изкуствена забравя в алкохола! Другите младежи пиеха, без да бъдат нещастни като мен. Пиянството е унизително, срамно за човека състояние. Но ако то можеше да донесе някаква утеха при душевната криза, която ме разтърсваше, трябваше да го приема. Нямахме защо да се страхувам толкова от този порок, защото бях човек

без бъдеще, никога не ще имам жена и деца, на които да причинявам страдания. Нечут и незнаен, безинтересен за всички, господар сам на себе си. Родителите ми са свикнали да ме гледат полутруп, още полесно ще свикнат да ме гледат пиян. Само спасение, спасение! Да се намери!

Бурето с ракията ми беше под ръка. Опитах да пия. Първата глътка изгори гърлото ми като огън. Главата ми се замая. Едно глупаво състояние на несигурност дали думите ми са точно такива, каквито излизат от устата ми, дали движенията са същите. Но понеже бях пил само чашка, омаята скоро мина. И забравата не дойде, а страданието се възвърна с първоначалната си жестокост, увеличено и от съзнанието за вината, че го церя с такива унизителни и несигурни средства.

На другия ден се опитах да взема по-голямо количество алкохол. Течността се връщаше от гърлото. Потърсих се и плюх от отвращение. Дали всички алкохолици така почват? В такъв случай тяхното число би било съвсем малко.

Омаята трая повече, дори ми прилоша, но мина без повръщане. После премина и останаха само болки и тежест в главата. И всичко си беше постарому, забравата не идваше. Терзанията продължаваха. На третия ден, когато отново трябваше да взема своята порция алкохол, чувствувах такова отвращение, сякаш ми предстоеше да взема рициново масло. Но трябваше да се пие. Балсамът на алкохола сигурно не идва за ден, за два. Но как да пия, щом чувствувам такова отвращение от ракията? Реших да купя захар и да я подсладя. Сега определената порция беше взета по-лесно. Омаята пак дойде, мимолетна омая. След това ненаситна жажда за вода. И през нощта няколко пъти пих вода. Сутринта чувствувах общо разстройство, не ми се ставаше, не ми се лежеше, а будната съвест укорно, като с чук, ковеше:

„Напрасно търсиш забрава в порока, от който мнозина скъпо биха платили да могат да се избавят. Той сам е едно нещастие, което ти доброволно търсиш, докато това, от което страдаш, е дошло не по твоя воля. И най-големите пияници не могат през всичкото време да бъдат пияни, а ти това именно търсиш. През часовете на трезвост ти ще страдаш още повече и от мисълта за падението, до което си достигнал. Природата ти остави поне нормален ум, който ти искаш да помрачиш. Напрягай този ум и търси в друго утеха, а не в алкохола“.

Логиката на тези предупреждения на разума беше съкрушителна и аз се отказах да пия. И напрегнах ум, търсех смисъл в своя живот. Философ на осемнадесет години! Намирах, че моят живот е не само безсмислен, но и вреден лично за мен и за моите родители. Нещастieto не би било толкова голямо, ако можех да работя каквато и да е работа, да си изкарвам прехраната, да завися от собствения си труд, да не съм в тежест на никого. Но тук беше най-лошото — за нищо не бях способен. Здрава беше само главата и лявата ми ръка, с която придвижвах цялото си тяло. Можех да пиша хубаво, знаех да поставям вече препинателни знаци. Но не можех да отида до никоя канцелария, до никое учреждение, пък и атестат нямах. Сега получавах храна и облекло от родителите си, без да мога да им помогна нещо. Но те ще остарееят и ще умрат един ден.

„Но даже и докато са живи, имам ли моралното право да използвам паразитно техния труд? И нима само от облекло и храна се нуждае човек в живота? Това е един растителен, безсмислен живот. Здравите изхарчват своята енергия в ергенски лудории, а след като се оженят, имат вече собствени семейства, за които трябва да се грижат. Животът и за тях понякога е тежък, понякога и те пият от горчивата чаша на страданието. Но те се борят, трудят и точно в това се заключава смисълът на техния живот. Аз не мога нито да се боря, нито да се трудя. Моят живот е празен, безсмислен, пълен със страдание. И щом е такъв, има ли смисъл да го живея?“

В главата ми здраво заседна мисълта за самоубийство. Само то беше едничкият решителен и сигурен изход. Имало някога един нещастен сакат младеж и сетне го нямало. Той като живо същество се появи на този свят не по собствена воля и желание така, както всички хора. Но той по своя воля и желание може да премахне себе си. Пълно изчезване в небитието и забравата. Край на всички нравствени мъки. Той сам е господар на себе си, разполага със своя живот. Смъртта му никого не би опечалила, никой няма да пожали за него. Сепнах се: мама! Тя ще поплаче на първо време, но после ще разбере, че така е по-добре, че не е могло да бъде другояче. Та за нея съм по-голяма рана жив, отколкото мъртъв. Нали самата тя казва, че живата жалба е по-голяма?

От всяка една страна ми се струваше, че смъртта е едничкият възможен изход. Друг не оставаше, колкото и да търсех такъв. И аз се

хванах за него като удавник за сламка. Лягах и се събуждах с мисълта за самоубийство. Тя обхвана постепенно цялото ми същество и аз се стремях и блъсках в нея като нощна пеперуда, която лети като омагьосана към светлината на лампата и изгаря в пламъка.

Всичко беше обмислено. Оставаше сега да се реши с какво средство да приведа в изпълнение своето намерение — отрова или куршум. Трябваше да се избере това средство, което по-бърже докарва смъртта. Мислех: най-ефикасната отрова е стрихнинът, каквато не можех да си набавя. Сода каустик е лоша отрова, с нея се умира в страшни мъки, а понякога самоубийците остават живи, с изгорен хранопровод. Само това ми трябва! Оставаше куршумът!

Купих малък револвер, почти детски. Опитах го, проби букова дъска два сантиметра дебела. Можеше да свърши работа. Лошото беше, че ударникът беше слаб и не можеше от един път да гръмва. Но с няколко натискания се получаваше нужният ефект.

Оставаше сега последната част от замисления план — изпълнението.

Но тук се надигна, възбунтува от векове унаследеният инстинкт на живота — инстинктът за самосъхранение. Тази малка жива материя не искаше да се подчини на доводите на разума. Тя дращеше с нокти, със зъби, дърпаше и молеше, увещаваше: „Милост, остави ме да живея“.

Почна нова борба, борба между живота и смъртта. Борба жестока, която увеличи душевния ми кризис и ме докара до някакво вътрешно раздвоение. Почнах да се обвинявам в малодушие, в слабост и в мен постепенно заседна убеждението, че самоубийците, това са най-смелите герои на света, от никого непризнати, оклеветени от тълпата.

Препрочетох няколко романа и повести, където героите завършват със самоубийство. Следях психологията им, делата им. Нямаше нито един случай като моя. А причините за самоубийствата ми се струаха маловажни. Особено се спрях на сантименталната трагедия на младия Вертер и бях убеден, че той можеше и трябваше да живее. Самоубийството заради жена ми се струваше недостойно. Дали наистина Вертер беше герой или слабо волев характер, неспособен да понесе страданието?

Лежах на леглото и мислех. Револверът беше пълен под възглавницата. Но трезвият, непомяраният разум, който беше взел това фатално и прибързано решение, отново се разколеба.

„Трябва добре да се обмисли тази работа. Ти си само деветнадесетгодишен и взе такава съдбоносно решение, без да попиташ някого, без да се довериш някому. Напълно ли си уверен, че самоубийците са най-големите герои? Ами тези, които понасят страданията, без да се самоубиват, дали са само страхливци и малодушници? Например твоята майка. Тя нямаше надежда в тебе, едно от децата и се удави, другото умря. Тя преди теб можеше да изпие чашата с отровата и да те остави на произвола на съдбата. Но тя не направи това, а ти сега искаш да го направиш и да й причиниш нови страдания. Ето револверът е под главата ти. Извади го. Ще трепне ръката ти, ще се замислиш за миг, но ще пуснеш куршума. Ала знаеш ли със сигурност дали твоето дело ще бъде геройство или страхливост?“

Тези злокобни въпроси внесоха съмнение и неувереност в душата ми. Мислех денем и нощем, спях малко, хранех се още по-малко и страдах сам, страшно страдах, без да мога да се доверя някому, да поискам неговия съвет и помощ. Кому ли? Кой би ме разбрал? От хората, които познавах в село, нито един. Да пиша някому. Да се доверя на братовчеда Марин. Но и той е млад и не може да разреши тези въпроси. Все пак трябваше да се доверя поне нему. Писах му.

Не можех вече да чета. Избягвах хората, търсех уединение, отивах в градината с книга в ръка и револвера в джоба, но сега вече в душата ми се всели бацилтът на съмнението, че това желязо е истинското средство на героите в борбата с живота. Разтварях книгата, но нищо не можех да прочета. Мислите ми летяха другаде. Лягах по гръб със скръстени на тила ръце и давах думата на разума, който отново почваше своите доводи:

„Ти много млад се уплаши от живота. Ти бягаш, още нищо не видял и не изпитал. Ти толкова се интересуваше много да узнаеш, да добиеш просвета, която нямаше възможност да получиш в училището. Ти не купуваше бонбони, тютюн и ракия, както другите, а книги. Ти се стреми, труди. И всичко само затова ли беше — да си пуснеш сега куршум в черепа? Какъв жалък край наистина! Само ти ли си нещастен на този свят? Би трябвало да знаеш, че и други имат своята

голгота. Но там е мъжеството — да се понася твърдо кръстът. Ти още много има да се учиш. Ти имаш възможност да общуваш с най-великите умове, като четеш техните творения. Стреми се да ги разбереш правилно. Вземи пример от техния живот, който често е бил верига от страдания. Ти и досега никакъв опит не си направил да се увериш дали наистина за нищо не си способен. За физическа работа не те бива, но опитай умствена, не се стеснявай, че си без образование, имало е и други като теб. Опитай, може би твоето нещастие ще ти позволи да видиш неща, които здравите не могат да видят“.

Колкото повече мислех, толкова повече колебанието, че ще постъпя правилно, като свърша със себе си, се увеличаваше. В мен се бореха две стихии — на живота и смъртта. И доводите на живота взеха да ми се струват по-логични и да вземат връх. Пристигна и писмо от братовчеда Марин. Той не си служеше с теоретическа аргументация, а ми пишеше простичко и разбрано:

Братовчеде, твоето решение страшно ме наскърби. Знам колко си нещастен и просто се чувствавам виновен пред теб, че в момента не съм в състояние да те изтръгна от тези тежки условия, в които живееш. Но знай, че щом свърша училището и хвана работа, първата ми грижа ще бъде да те настаня някъде да живееш, без да си в тежест на никого. Аз имам план за обзавеждане на собствена работилница, а ти ще ми водиш кореспонденцията. Но даже още сега ще опитам дали не ще се намери някъде място за теб... Ще живееш у нас.

В непрогледния мрак, който царуваше в душата ми, проникна лъч от надежда. Този лъч я погали, възвърна към живота. Отказах се от фаталното си решение. Да почакам, да опитам. Ако навсякъде срещна неуспех, самоубийството няма да ми убегне. Взел веднъж това решение, на душата ми олекна и първата нощ след това решение спях като къпан. Бях толкова отслабнал, че ми се виеше свят, и очите ми понякога така се премрежваха, че не можех ясно да различавам околните предмети. Тази морална криза преживях през пролетта и

лято на бурната 1923 година. А през есета станаха събития, които окончателно ме излекуваха и насочиха по нов път.

9

Докато преживявах тази дълбока вътрешна драма, около мен, в битовия, стопански и обществен живот на селото, ставаха не по-малко дълбоки преобразувания, които не можеше да не забележа. Всички младежи, освен учащите се вече ходеха на работа в градовете, предимно в София, и оттам се връщаха в село облечени по градски маниер. Старите палта, панталони и навуца от грубо домашно бало останаха носия на бащите и дедите. Шапки и каскети заместиха кожените калпаци. Момичетата също оставиха тежките сукмани и кадифени престилки и почнаха да си шият платнени и басмени рокли, поли, жакети, блузи с къси ръкави и деколтета. Това преобразование се налагаше въпреки протестите и опозицията на старите. Те бяха безсилни да спрат новото, което нахълтваше като железен ваяк. И тази промяна почна от бедните семейства в селото, като постепенно обхваща и състоятелните. Богатите не пускаха синовете си на работа в града, но бяха длъжни да им купят дрехи и обувки, каквито носеха вече всички младежи в селото.

Спряха побоищата между младежите. В селото се образува младежко комунистическо дружество, което внесе дух на идейност и другарски отношения между младежите, членове на дружеството, и те съвсем изоставиха пиенето и лудориите. Ходеха групово, пееха някакви нови песни и маршове, четяха вестници и книжки, събираха се с младежи от околните села и решаваха някакви важни въпроси. По подобие на тях и синовете на състоятелните селяни образуваха младежко дружество, но то беше малобройно и членовете му останаха със старите си навици и разбирания. Тия две дружества разменяха помежду си подигравки и спореха, но до стълкновения никога не се достигаше. Членовете на първото дружество бяха много напреднали в култура и просвета, а членовете на второто дружество бяха твърде малобройни, за да се решат и едните, и другите с бой да разрешават идейните си различия.

Обособени в партийни групи бяха и част от селяните. Особено голяма беше дружбата на земеделците в селото, която държеше общинския съвет, а другите партийни групи имаха само по един-двама съветници. Партийните борби ставаха ожесточени.

Посред всички тези нововъведения само аз се придържах към старото, не по убеждение, а по неволя. Още носех дрехи от дебело домашно бало и зиме, и лете. Не бях член нито на едно от младежките дружества, не толкова за това, че никой не ме покани да се запиша в тях, а за това, че не познавах техните идейни цели. Доколкото бях чувал или прочел нещо за идеите на по-голямото от тях, то беше само отрицателно. Срещу носителите на тези идеи се отправяха тежки обвинения за престъпления срещу народ, семейство, държава, собственост. Затворен в черупката на своето лично аз, няхах никаква идейно-политическа ориентировка. Имах познания по литература, критика, история, естествени науки, но литературата, която третираше въпросите на политическата икономия, обществените противоречия и борби, ми беше останала непозната. А следвоенното време изтласка на житейската арена тъкмо тези въпроси за разрешение. Кипеше борба от световен мащаб за ново, по-справедливо устройство на света и вълните на тази борба плискаха чак в затънтеното и далечно селце Радотина, като предвещаваха скорошен социален ураган. Само аз, който поставих себе си в центъра на всемира, не чувах и не разбирах страданията на другите, които се бореха и творяха тая история, която бях учил и знаех, че се твори от наполеоновци, бисмарковци, Дизраеловци.

Секретар на голямото младежко дружество беше Георги Пеев, три години по-възрастен от мен, висок и силен младеж, с корава, черна къдрава коса, мургаво, грапаво лице и заострен нос. В празничен ден той се обличаше като другите младежи в син костюм, но никога не връзваше връзка, а носеше панамена риза с разтворено деколте и вместо мека шапка — обикновен каскет. Беше винаги усмихнат, приветлив. Сега, когато пиша настоящите редове, са минали 19 години от неговата смърт, но още не съм забравил и никога няма да забравя това приветливо лице и усмивка. Обикнах го повече от роден брат и ще запазя образа му до самата си смърт. Любовта към него се пренесе после към един от неговите братовчеди, който притежава черти и образ, напомнящи изчезналия Георги.

На седенките той никога не седеше до момиче, макар че се държеше с всички свободно, почваше остроумни шеги и закачки, които разсмиваха всички, внасяха разнообразие в игрите, правеха ги интересни и забавни. Навсякъде по седенките го очакваха с нетърпение, приемаха го с радост, а когато си излизаше, за да посети друга седянка, ставаше някак си скучно и безинтересно.

През есента и зимата на 1922 година и пролетта на 1923 година на седянката между нас станаха няколко пъти внимателни идейни спорове, чрез които се опознахме един друг. Георги откри в мен, скромния и безличен сакал младеж, на когото никой не обръщаше внимание, енциклопедия от знания и голям запас от неизразходвана енергия. Аз открих у него много правилни специални познания по ред политико-обществени въпроси, които ме накараха да се замисля. По редица разглеждани въпроси Георги излизаше победител и аз бях достатъчно искрен да си призная това. Що за чудо! Георги беше завършил само прогимназия. Това нямаше значение, понеже и аз бях без образование. Но той не беше прочел и част от онова, което бях прочел аз. И ето че не само смело излизаше да спори с мен, а даже си служеше с такива сериозни, убедителни аргументи, че нямаше какво да му се възразява. Ставаше въпрос и за поезията и той ми препоръча Смирненски. „Огнени стихове!“ Иронично се усмихнах. Смирненски! Кога и къде се е проявил този голям поет и аз нищо да не чуя за него. Сигурно Георги не разбира от поезия. Поне тук е бос. Той преувеличава, той е пристрастен в оценката си. Но когато ми даде няколко броя от „Червен смях“, „Младеж“ и литературната притурка на „Работнически вестник“ със стихове на Смирненски, останах изненадан и даже признах пред себе си, че Георги не е намерил достатъчно думи да оцени борческите стихове на големия пролетарски поет.

На тези спорове присъствуваха и много други младежи, които също се намесваха понякога, особено Петко Диков, но главният диспут се водеше между нас с Георги. Те държаха неговата страна, но това не ме ожесточаваше, понеже и аз бях вече за тях „нещо“ и те вече желяеха да ме убедят в своето верую. Момите слушаха, нищо не разбираха, но не смееха да се опитат да ни отклонят от спора, от страх да не се изложат пред нас. Напоследък тези спорове бяха едничките, които ме привличаха на седенките. И когато една вечер не отидох на седянка, на

следната вечер момите ми казаха, че Георги ме е търсил. Ние ставахме вече интересни един за друг, търсехме се. А не можехме на едно място да се видим. По домовете си не ходехме, макар че между тях нямаше и сто метра и само реката ги делеше. Аз не излизах из село.

Момите също почнаха да се държат внимателно към мен. Макар че те не разбираха нищо от горещите спорове, които се водеха пред тях, но те чувствуваха, че това са въпроси важни и тези, които ги разглеждат, знаят много повече от тях. Сакатият младеж, който се наложи на вниманието на най-интелигентните младежи в селото, сигурно е много начетен, много нещо знае, макар да е така скромен и свит. В мое присъствие те бяха внимателни в разговорите и държането си. Не се държаха така безцеремонно, както по-рано.

Думите на Георги оставяха дълбоки следи в душата ми. Полека-лека той рушеше много стари представи у мен и ме превземаше и убеждаваше в правотата на своите идейни разбирания. Но аз все още не бях спечелен за идеите на пролетарското движение. Това не става бързо и лесно. Много неща ми бяха още неясни, неразбираеми, още не можех да разчупя тясната черупка на индивидуализма, в която бях се затворил. Мислех, че моето място не е там, не е никъде, излишен съм на тоя свят и се предадох на тежката морална криза.

През пролетта, след като преживях кризата, почнах да пиша литературно произведение. Опити бях правил и по-рано, но несериозни, юношески.

Сега се заех сериозно за работа. Това не беше случайно хрумване, не беше амбиция да стана голям писател, а може би не беше и дарба. Пиших с голяма несигурност в себе си и не знаех дали трудът ми има що-годе литературна стойност. Окуражаваше ме само примерът на много велики хора, от чиито биографии знаех, че те са без системно училищно образование и са се издигнали със самообразование и упорит труд. Пиших, за да изразходвам набраната в мен младежка енергия, за да се избавя от тежките мисли около своето нерадостно битие и да намеря смисъл в своя загубен живот.

Ами ако и тук не сполуча? За литературното творчество е нужно не само знание, прилежание, воля, а и дарба. Ами ако ми липсва дарба? Какво ще се прави по-нататък? Тръпнех пред мисълта, че ще се върна към страшната криза, която току-що бях преодолял.

Сутрин ставах рано. Вземах тетрадката и автоматичната писалка, която беше донесъл баща ми, и отивах в градината под ябълката. Пролетта беше хубава като никога. Падаха умерени дъждове. И трева, и зеленина буйно растяха. Овощните дървета бяха прецъфтели, цъфтяха само ябълките и дюлите, разнасяйки наоколо си силен аромат. От цвят на цвят бръмчаха неуморни пчели. Слънцето блестеше на ясното небе, като заливаше с потоци светлина зеленината в градината. Прелетяха подранили щъркели. Ниско над земята се стрелкаха лястовички и весело чуруликаха. Още неизпарилата се роса блестеше. Селото беше обиколено с венец от планини. Южните им склонове се синееха в далечна омара, а високият Ръжана, само на пет-шест километра от селото, беше до средата зелен, а от средата до билото тъмносин. Всеки ден зеленината напредваше нагоре към билото. Скоро целият връх щеше да се покрие със зелен губер. Над него бавно плаваха малки бели облачета, разпръскваха се и постепенно се губеха в синия лазур. Из пътя дрънкаха звънци на стада, които отиваха на паша. Скърцаха коли. Шумът от селската река долиташе ту по-силен, ту по-слаб според полъхването на утринния вятър. А скрит някъде в зелените овощия, неуморният славей изпращаше последните трели на своята чудна песен, която се лееше през цялата нощ.

С един поглед обгръщах цялата тази разкошна картина, която изпълваше душата с радост и караше човека да се чувства безкрайно малък с неговите скърби и радости в сравнение с величието на природата. Целият се разтапях, потъвах в околния мир. Гледах Ръжана и се мъчех да си представя как изглежда равнината със селата от неговото било. Имах силно желание да погледна оттам наоколо, но добре знаех, че това желание никога нямаше да се осъществи. Аз продължавах да мечтая за всички неща, до които няхах достъп, да давам простор на фантазията си.

Вземах на колене тетрадката и продължавах своята повест. В нея описвах трагедията на един беден селски момък, влюбен в богата девойка. И двамата са още млади и нямат представа за спънките, които ще им даде различието в тяхното икономическо и социално положение. Избухва войната и момъкът заминава на фронта. Девойката го изпраща с целувки и цветя. Но писмата от неговата любима стават все по-редки и най-последно съвсем спират. Той пита родителите си за нея. Отговарят му, че тя се е оженила за офицер от

съседното село, който и е прилика, защото е чорбаджийска дъщеря. Героят безумно страда и предлага двата си ордена за храброст за три дни отпуска. Отказват му. Идва разгромът на фронта. Героят пада ранен, бива пленен и откаран някъде през морето. В селото всички го смятат за изчезнал.

Идва си късно, когато се е вече съвсем умирило. Смята, че се е излекувал от злощастната си любов и се сгодява за друга девойка. Но на събора в селото вижда изменницата, страстта избухва със страшна сила, а заедно с нея и желанието за отмъщение. Той отива през нощта и убива доскорошната си любима. Завършва дните си в затвора.

Бях налетял на изключителен сюжет. Случката беше вярна, но не такава, както я описах. Селянинът от съседното село, който беше застрелял своята бивша изгора (след като и той, и тя бяха вече оженени), както си предяла, през прозореца, беше останал неоткрит от властта. Но аз разработвах този сюжет, като виждах в него живота на своето село, с неговите нрави, седенките пред дядови попови под черницата (в повестта орех), войната, бурните страсти на любовта, която познавах само от книгите, защото още не бях я почувствувал и бях уверен, че никога няма да я изживея.

Никому не се доверявах, че пиша, никой не знаеше и не беше чел моя труд. Ако узнаеха, биха ми се смели. А в случай на неуспех щях да се срамувам още повече. Затова се криех от познатите, работех в градината, а когато времето беше лошо — в къщата на дядо Евтим, върху стълбите. И към началото на есента, след няколко преправки, повестта беше вече готова. Ами сега какво да я правя? Кому да я дам, за да я прегледа? Не знаех къде въобще се дават книгите, предназначени за печат. Навярно трябва да я дам за преглед на някой писател. Но не знаех адреса на нито един от тях. Поставих я в куфара и зачаках. Не губех надежда.

10

През същото време станаха големи събития, които бяха от съдбоносно значение за целия народ. През лятото стана деветоюнският преврат. Аз никак не можех да схвана голямата опасност, макар Георги да казваше, че това е фашистки преврат.

Земеделската дружба в село беше многобройна, но в защита на падналата власт отидоха само кметът, секретар — бирникът, дружбеният секретар Алекси П. Цветков и още един селянин. Те заминаха към Арабаконак, но още на другия ден се върнаха. Арестуваха ги за няколко дни и ги пуснаха под гаранция. В селото поставиха тричленка от трима състоятелни селяни, която уволни от работа в градовете няколко левичари селяни, между които и братът на Георги Пеев, Коцо, по-възрастен от него.

Но най-важното събитие стана през есента, това беше Септемврийското въстание, организирано от комунистическата партия. Дотогава аз знаех, че хората воюват само по принуждение, под заплахата на наказанието. Ако откажат да воюват, арестуваха ги и на законно основание ги разстрелваха. Но че хората доброволно могат да отидат срещу смъртта, без да ги принуждава някой, това за първи път виждах и то ми направи дълбоко впечатление. В това отношение те приличаха на четниците и въстаниците от предосвободелната епоха. За какво умираха тези хора? За осъществяването на своя идеал — освобождението на народа. Значи идеалът е толкова силно нещо, че може да накара човек да жертвува живота си за него, за доброто на другите.

Всичките тези нови мисли ме занимаваха, докато от Врачанско и други места долитаха страшни новини за масови избивания на разбунтувани селяни от страна на войската. По железопътната линия постоянно заминавали влакове с войска, въоръжена с картечници и оръдия. Не можеше да се отиде от едно село в друго без открит лист от общината. По едно време се зачуха силни оръдейни залпове по посока на град Враца, който беше около четиридесет — петдесет километра от

селото. Понесоха се слухове, че въстаниците имат оръдия, превзели са града и идват към Орхание.

Тричленката и чорбаджиите в селото се изплашиха, а съзнателната беднотия и младежта тържествуваха... Но скоро се чу, че е бил подпален арсеналът и градът е разрушен.

По пътищата забръмчаха автомобили с войници и шпицкоманди. Хората биваха арестувани по нивите и пребивани по участъците. Обща несигурност обхвана селяните, всеки се пазеше да не изпусне някоя непредпазлива дума. Страхливците се кълняха, че никога не са гласували с винена бюлетина. От Берковско и Фердинандско продължаваха да пристигат страшни новини. Разбунтуваните селяни били разстрелвани под звуците на „Шуми Марица“. Кметът на град Фердинанд^[1] уж разстрелял собствения си син, който бил в числото на бунтовниците. Жените цъкаха с език и думаха: „Как господ му не сгърчи ръката!“ А мъжете си шушнеха на ухо: „От турско по-лошо“.

Не само в Радотина, но и в цялата околия не стана сериозно въоръжено надигане и мина без жертви — само с арести и побоища. Наистина и тук имаше брожение, но слабо, имаше само незначителни акции. Единственият по-значителен опит се направи в Радотина. Уговорени от съмишленици от съседното село Краево, партийната организация и младежкото дружество решили да отидат и превземат общината в Краево, да се въоръжат с пушки, да обявят селото за комуна и оттам да вземат властта и в Радотина. Но вечерта по пътя ги видял един краевец и познал мнозина от тях. Краевските партийци не се явили на уреченото място и радотинци се разколебали и върнали. Същата вечер Петко П. Панов, който беше най-буйният и недисциплиниран партиец, на своя глава хванал едно циганче войник, изпратено от града с някакво важно известие до общината в Радотина. С херкулесова сила той взел пушката на циганчето и му ударил такъв ритник, че то едва се домъкнало до общината в село Литаково. Там то съобщило, че нападателят бил черен, висок, страшен. Полицайте уловили друг партиец, когото мислели, че е описало циганчето, и му стоварили грозен бой. Още през нощта и краевецът довтасал в околийското управление и разказал всичко. От града долетяха камионетки с полицаи и войници и потърсиха виновниците, но те се бяха скрили по кошари, царевични ниви и в балкана.

Снабдявах я с храна нощно време. След като се размина страхотията, бегълците се предадоха. Откараха я в София, където лежах в затвора няколко месеца, докато я оправдах.

Страшният ураган, който се разрази по родната земя, разчупи черупката на индивидуализма, в която бях се затворил. Като току-що родено птиче аз погледнах на божия свят и го видях в съвсем друга светлина. Умственият ми хоризонт се разшири. Трябваше да узная, че не само аз съм нещастен на този свят, че съм член на класа, на която съвременната социално-икономическа система е отредила само робство, мизерия и страдания. И хората от тази класа се бореха за своето пълно освобождение, бореха се за преустройство на социалния ред на нова основа. В тази борба те жертвувах и живота си. Хиляди здрави младежи, даже учени, интелигентни хора, адвокати, доктори и други, които можеха да се обзаведат в живота много добре, да бъдат даже щастливи, пожертвувах живота си в борбата. А аз? Що представлявах аз пред тях? Аз се занимавах само със себе си, не намирах смисъл в своя живот, исках да се самоубиям. Осъзнал заслепението си, просто изгарях от срам. Най-великият учител наистина си остава все пак животът. Той поражда въпросите, а в книгите трябва да се търси тяхното обяснение. Аз бях тръгнал в обратна посока — от книгите към живота. И сега разбрах, че моето самообразование беше едностранчиво, че то едвам не ме доведе до самоубийство, без да съм узнал нищо за истински достойната цел в живота на човека, идеала, борбата за освобождение на потиснатите, за които наистина заслужава да се живее. Празнувах своето второ раждане, бях вече съвсем нов човек. Това обаче стана в много лош момент, когато борците, в чиито редове и аз вече се нареждах, бяха жестоко преследвани, обявени за „противодържавни елементи“, извън законите. Отивах там, откъдето някои вече бягаха. Но това не ме плашеше. Каквито и страдания да ми предстояха занапред, те не можеха да се сравнят с нравствените страдания, които преживях. А ако дойде момент, когато и аз ще трябва да заплатя с живота си заради идейните си убеждения, то тази смърт ще бъде смислена, полезна за другите, а не такава, каквато аз я търсех.

И тъкмо тогава станахме близки, интимни приятели с Георги Пеев. Той идваше всеки ден у дома, понякога по два пъти. Свикнаха и домашните с него. Понякога по цели часове седяхме на пейката до

портата и водехме дълги разговори. Тези разговори не всякога бяха безпогрешни. Събитията ни настроиха критично, навсякъде търсехме грешки, търсехме нов път, изход от създаденото положение. Когато се яви нов легален вестник, веднага се абонирах. С това излязох официално на фронтовата линия и веднага за мене бяха дадени от общината подробни сведения и бях записан в черните списъци. Георги вземаше вестника ми направо от общината, прочиташе го и тогава ми го донасяше. През цялата 1924 година легалният работнически вестник беше спиран много пъти и много пъти промени името и редакторите си. Аз пращах от село дописки до редакцията и те биваха помествани. За пръв път видях печатана своя работа и това ме радваше. В село се чудеха кой праща тези дописки, подозираха други. Само Георги знаеше кой е истинският автор. През това време купих стиховете на Смирненски и „100 процента“ от Ъптон Синклер. Книгите обиколиха много читатели в селото. Останали бяха още няколко добри момчета, между които Петко Диков, които твърдо се държаха при моралния тормоз и заплашванията, отправени към тях. Всичко друго беше отнесено от страшния повей на бурята. Едни се спотайваха, като чакаха пак благоприятно време, да продават евтин героизъм. Други просто се загубиха и отново се отдадоха на пиене, побоища и лудории. Но такива те бяха по-добри и „благонадеждни“ за селските чорбаджии и новия политически режим.

---

[1] Сега Михайловград. — Б.р. ↑

11

Годината 1924 беше най-богата със събития за моя живот. През нея аз вече бях човек с мироглед и ми се струваше, че само за няколко месеца съм пораснал с години. И като разглеждах от достигнатата идейна висота своя изминат път, струваше ми се, че съм се движил в непрогледна тъма, като слепец. Сега вече не можех да разбера как е възможно да живеят хора, които нямат никакви идейни стремежи. Такива познавах, и то интелигентни хора. Мислено ги квалифицирах като слепци с очи, глухи с уши и хроми — с крака и ръце.

Сега вече не харесвах и своя ръкопис. В него нямаше най-важното за едно литературно произведение — идейна наситеност, обществена значимост. Тази повест беше сантиментална, изцяло построена върху нещастна любов, каквито литературни произведения имаше купища, планини на книжния пазар.

Но за мен още оставаше тайна дали имам литературна дарба или не. Ако такава е налице, тя ще личи и в сантименталната повест и още повече ще се развие при новия ми възглед за литературата. А ако ми липсва дарба — навреме да се оставя от литературата, да търся друго поприще.

През януари 1924 година ми попадна една малка книжка — „В царството на страданието“ — от някой си Ив. Ан. Бунарджиев. Ако добре помня, донесе ми я Асен, син на моя учител. Асен беше гимназист, по-млад три-четири години от мен, но той се въртеше в нашия кръг и идваше често у дома. Той беше спечелен в движението преди мене. От Бунарджиев нищо не бях прочел досега. Разказът не беше нещо особено, но в него се рисуваха мизерията на трудещите се маси и беше засегнат социален конфликт. На задната корица бяха посочени другите произведения на автора, някои от които имаха по пет-шест издания и двадесет-тридесет хиляди тираж. Авторът сам издаваше произведенията си и на корицата беше посочен неговият адрес — някъде из покрайнините на София. Това беше от особена

важност за мен, защото досега не знаех адреса на нито един писател, когото бих помолил да прегледа ръкописа и ми даде съвет.

След известно колебание аз му писах, като му се доверих напълно що за човек съм и какво искам от него. Бунарджиев ми отговори съчувствено, като изказа готовност да прегледа ръкописа и ми изпрати подарък две свои книжки, от които се изненадах и смутих. Тези книжки бяха доста нескъпосани разкази, а стихотворенията, които бяха поместени на последните страници, бяха просто някакво безсмислено каканижене на думи. Но как е възможно тези книги да имат по пет-шест издания и десетки хиляди екземпляра тираж? Мислех си — въпреки че на мен лично те не харесвах, възможно е да греша. Приемът на едно литературно произведение от читателите е истинско мерило за неговата стойност. А тук масовото разпространение е факт.

И с всичкия си младежки идеализъм продължих да кореспондирам с Бунарджиев. Реших да му изпратя своя ръкопис за преглед, като вече напълно вярвах в искреността и честността на този човек, когото лично не познавах. Но интересно, сега вече бях някак си странно равнодушен. Ако отговорът е отрицателен, това даже никак не би ме огорчило. Вече бях убеден, че има и други начини да служа на своя идеал, а не само с перото. Ако ли отговорът е положителен, очаква ме работа, огромна работа и ще трябва да работя, поддържан от пламъка на младежкия идеализъм, който гореше в мен.

Бунарджиев ми писа:

Твоят ръкопис, премерен с мащаба на един литературен критик, няма абсолютно никаква литературна стойност. В това би се убедил и самият ти. Като ти казвам самата истина, с факта, че желая да бъда откровен пред лицето на един свой приятел, то моля те, не се обиждай. Истински приятел е този, който посочва грешките на приятеля си.

Ако ми позволиш, аз да преработя твоя разказ, ще стане едно гениално художествено творение. Имената на героите ще останат същите, обаче изразите ще се облекат в естетика и художество. Като отпечатам книгата, ще ти

изпратя и на теб един екземпляр, за да се увериш и убедиш в разликата.

Ако ми подпишеш декларация, ще ти дам хонорар 100 лв. само да те насърча (поощря), които ще ти изпратя с пощенски запис.

Изпратих исканата декларация, като изрично пожелах имената на героите и село Радотина да останат същите. Уредихме, освен хонорара да ми изпрати и двадесет екземпляра от книжката.

Преписката с Бунарджиев продължи. Той ми изпрати почти всичките си книжки, но нито една, освен „В царството на страданието“ не ми хареса.

Почнах да разбирам вече на какъв „писател“ съм попаднал. Ясно беше, че Бунарджиев е невменяем, вманиачен тип, страдащ от болна амбиция. И пак пред мен заставаше огромният тираж, на неговите книги и аз се запитвах: „Как е възможно това нещо? Няма ли у нас съзнателни, с критически усет читатели, няма ли критика?“

Виждах, че нещастieto навсякъде ме преследва. Попаднах на този тип Бунарджиев. Не съжалявах, че му отстъпих своя ръкопис — той нямаше вече никаква цена за мен.

Но съжалявах, че бях измамен в надеждите си да се запозная с литератор, учен човек, който да ме разбере и да ми помогне да избира своя път. Осъден до живот да бъда прикован към селския двор, чувствувах, че не ще мога да се оправя без такава помощ, че тя ми е нужна, както на никой друг. Но когато търсех хляб, слепият случай ми предложи камък...

Когато най-после отпечатаната повест „Изменницата“ пристигна, видях: това беше оригиналът на моята повест „Не гасне“ с всичките и глави, изрази, даже с точките и запетайките. В цялата книга се наброяваха само няколко надути, изкуствени бунарджиевски изрази.

Не вярвах на очите си. Мошеничеството беше и смешно, и жалко.

През същата година написах голямо писмо на Георги Бакалов, в което сбито му описвах нещо от своя живот, сполетялото ме от детство нещастие, осъзнаването ми и желанието ми да изуча теорията на научния социализъм и да посветя силите си на борбата за освобождение на потиснатите, на борбата за по-добър живот. Молех го да ми изпраща списание „Нов път“, като ми го отстъпи по-евтино, защото беше ми невъзможно да платя целия абонамент сто лева. Бакалов ми отговори с късо писмо, че ще получавам списанието срещу четиридесет лева, изпрати ми няколко книжки от библиотека „Нов път“ и ми писа да стана постоятен на библиотеката, срещу което ще имам 20% отстъпка. Опитах се да събера абонати, но това стана само един път — изписаха книги братът на Георги — „Майка“ от Горки и няколко други номера; учителят В. Дилчев — „Химни на труда“ от Гастев; Асен и аз. Когато пристигна колетът и Асен го донесе от пощата, радостта ни с него беше много голяма. Всички книги ни харесаха: „Жертвени кладни“ от Разцветников, „Ръж“ от Каралийчев, няколко теоретически книги от Плеханов и други, но особено неотразимо впечатление ми направи „Майка“ от Горки. Асен с възторг ми четеше речта на героя пред съда, а мене ме беше яд, защото аз исках да прочета книгата, без да зная предварително нищо от нея. След това Бакалов ми изпращаше вече всички свои издания безплатно, а своите книги — с автограф. Често пращах братовчедата Марин при него и когато той си дойде за Коледа, донесе ми „Химни на труда“ и много други книги подарък. Чрез Бакалов изписах и много социалистически брошури, издания на чужди книгоиздателства. Снабдих се и с „История на литературата“ в три тома от Кохан. Усилено четях, за да наваксам изгубеното време.

Съобщих за случая с Бунарджиев на Бакалов, като му изпратих ръкописа, който ми беше върнат от Бунарджиев, и неговия плагиат. В една от книжките на списание „Нов път“ Бакалов остро разобличи последния за неговото мошеничество, като го обвиняваше, че в своя

плагиат той е окарикурирал простотата и естествеността на разказа. А на мене писа, че Бунарджиев е един долен мошеник.

Освен чрез Бакалов социалистическа литература си набавях и по други начини. Сестрата на Асен получаваше списание „Пламяк“. Когато в него се появи поемата на Гео Милев „Септември“, тя ни направи грамадно впечатление. Четяхме я, препрочитахме, даже преписвахме. Когато след атентата в софийската катедрала „Свети Крал“ на другата година близките на Асен и Коце унищожиха всичката левичарска литература, някои техни книги така си и останаха у мен.

До тази година въпреки парализата и слабия организъм няхах сериозни болести. Имах от време на време силни болки в дясната част на корема, придружени понякога с повръщане, които траеха по няколко часа и минаваха. Отначало те се явяваха при препиване на вода — аз много пиех вода. Мама смяташе, че ми се развива пъпът и викаше баба Вуна, майката на бай Петко, която ми разтриваше корема с масло и ми поставяше гърне. Но болките не минаваха. При разтриването се надигаше отдясно нещо твърдо и къркаше. Тези болки ме съпровождаха до 1933 година, когато се появи апандиситът. Но след като минаваха, не оставаше никаква следа от тях.

През 1924 година се появи стомашно разстройство, което по никакъв начин не можеше да мине. Напразно д-р Янакиев от Ботевград ми предписваше различни лекарства, нищо не помагаше. Впрочем той не ме прегледа, защото не можех да отида в града, а сам не идваше в село. Така разстройството продължи цяла година, мина за около месец, пак продължи цели месеци и стана хроническо. Продължава до днешни дни и лекарите го нарекоха токсично.

През същата година усетих отначало слаби, после по-силни болки в гърба. Лявата част на гърба изтръпна и като ощипех кожата, усещах ощипването тъпо и не веднага. Появи се явна деформация, а през зимата на 1925 година — твърда буца под лявата плешка. Аз се уплаших и си разпродадох старите книги от библиотеката за хиляда лева, за да отида да се лекувам. Мислех, че подутината е кост, но скоро тя направи гноен връх, който пробихме, и изтече малко гной. Но подутината остана. Една сутрин, като се събудих, усетих целия си гръб мокър. Хвърлих бърже дрехите. Мама погледна гърба ми и уплашено извика. Цялата подутина се бе издънила и беше се образувала дупка чак до костта, в която едно малко дете свободно можеше да си пъхне

юмрука. Ризата цялата беше изцапана с гной. Мама ме преоблече с чиста риза, поставихме хартия на страшната рана, а баща ми отиде за фелдшера. Но той не пожела да дойде, само беше дал някакъв прах за промивка. Никой от нашите не смееше да ме промие. С тази работа се зае вуйчо Герго, бащата на Тодор, който беше уволнен от работа и семейството му се беше прибрало на село. Напълниха едно барде с вода, разбиха праха в него, вуйчо Герго се приближаваше до гърба ми, надуваше голямата дупка на бардето с уста, а от малката, от която се пиеше ракията, изскачаше студена водна струя и шибаше в раната. Стенех от болки, които се получаваха от студената вода. През деня мама ме изкъпа. През време на къпането влезе Тодор, изплаши се от раната и извика: „Какво е това, Трифоне!“ Мама почна да плаче, поставиха ме на кревата зад печката само по риза и панталони. Но стомашното разстройство не ми даваше мира. Можех да се движа, само че ми беше много студено. Имах ненаситна жажда, но не можех да пия вода. Настоях и ми купиха вино. Изпих цял килограм в разстояние на час и после го повърнах всичкото. От раната течеше само жълта вода. Слагахме хартии, съвсем първобитно. Полека-лека, ден след ден, раната се изпълняше, затваряше. Накрай остана само едно малко каналче, от което постоянно изтичаше по малко гной и повечето жълта вода. Жени казаха на майка ми, че това е сараджа и ѝ дадоха билки, които тя ми вареше, но нищо не помогна. Така премина цялата 1925 година. През великденските празници на 1926 година имаше силни болки в гърба, които ме поставиха за няколко дни на легло, каналчето се разшири и от него пак почна да изтича много гной и вода. През празниците получих писмо от Бакалов, тогава емигрант в Париж, и в своя отговор му се оплаках от новото си нещастие. Той веднага писа на д-р Александър Богданов за мен, а на мен — да се явя на преглед при него. Ние влязохме в преписка с д-р Богданов, той ме викаше при себе си, но аз не можех да отида, защото нямаше средства. С парите от продадените книги от библиотеката ми си купих нови дрехи, защото раната по това време беше се почти затворила и помислих, че болестта не е сериозна. И едва ли бих се явил при д-р Богданов, ако един случай не ми помогна.

По това време се откри „чудодейното“ изворче в село Дългошевици, Ломско. Разнасяха се от уста на уста невероятни разкази за изцерени хроми, глухи, слепи. Един младеж от селото на два пъти

ми донесе вестник „Ангелска тръба“, в който се описваха случаи на изцерявания, заедно с портретите на изцерените, пред които медицината била безпомощна. Към Дългошевци се помъкнаха цели влакове с болни. Пресата пишеше, че идвали хора чак от Виена.

Всичко това не ми правеше впечатление, защото аз имах вече строг естественонаучен миоглед и знаех, че чудеса не могат да стават. Но другояче погледнаха на тази работа моите родители. Невероятните разкази, чудесните изцеления разбудиха техните заспали надежди за моето излекуване. Отначало отблъсвах съветите им да отида на дългошевската чудодейна вода. Но един ден дойде вуйчо Драган възбуден у дома и почна да разказва за прогледнал сляп старец от село Краево, който в момента се намирал в градината им. Той предаде разказа на слепия на домашните и страшно ги разтревожи, а мен, който не вярвах, взе на ръце и ме отнесе да чуя лично оздравелия слепец дядо Мишо. Последният повтори пред мен разказаното:

Отидох на изворчето, взех си с труд вода, защото наоколо се натиска хиляден свят. Отидох у дома на откривателя на изворчето. Той ме прекръсти и ми поля лицето. Оттам отидох в една кръчма и преспях. Когато се събудих на сутринта, аз видях тавана на кръчмата, хората, различих лицата им. По-рано пред очите ми беше като мъгла, нищо не виждах. Дойдох си оттам прогледнал. Сега виждам теб, виждам вуйчо ти, виждам Цеко и всички около мен.

Разказът наистина беше невероятен. Вуйчо Драган каза строго: „Видиш ли, видиш ли, ето на, човекът оздравял“. И двамата с дядо Цеко почнаха да ме убеждават да отида. Дядо Цеко беше интересен разказвач и започна да разказва една приказка за подобни чудеса. След нея оздравелият слепец разказа и за други чудеса в Дългошевци, на които бил очевидец, и други, които бил само слушал. Бях неверник до мозъка на костите си. Слепецът ми направи впечатление на маниак. Предполагах, че слепотата му е на нервна почва и че само внушението му е помогнало нещо. Но се съгласих на настояванията на домашните да отида с условие: след Дългошевци да замина за София. Те се

съгласиха. Продадоха две тенекии свинска мас за хиляда и петстотин лева и ми дадоха парите. Тази година бяхме заклали голяма свиня, от която стопихме четири тенекии мас. Събрахме се пет-шест хроми и болни от селото и ни откараха с кабриолет до гара Мездра. Между болните имаше един с костна туберкулоза в китката на ръката, който ми помагаше, а аз му платих билета.

Още на тръгване почувствувах слаби болки в гърба, които из пътя се усилваха. В трена болките станаха непоносими. Много народ слезе на близката до Дългошевици гара и всички кабриолети бяха ангажирани. Качихме се на една товарна кола, която ме разби целия и аз се свих одве от болки в кръста. Срещу тлъсто заплащаме преспяхме на чардака на нашия колар. Всички квартири в селото, даже у нашия хазаин, бяха заети. Хората спяха просто на полето.

На сутринта коларят ни откара до изворчето, към което се бяха устремили няколко хиляди души. По-нататък не можеше да се отиде и колата спря. Самото изворче беше оградено със здрава дървена ограда. Около градината се движеха няколко стражари с камшици в ръце. Те викаха на тълпата, която се притискаше. Всеки искаше да получи от целебната вода, но тя се събираше бавно и не можеше да задоволи всички наведнъж. Идваха на коне ординарци на полковници и разни други военни, връзваха се в тълпата и отнасяха цели дамаджани. Масата се вълнуваше, протестираше. Видяхме, че ако чакаме ред, няма да дочакаме и до вечерта. Тогава решихме да използваме номера с румънците — моят помощник ме нарама на гръб и се връза в тълпата, а другите — след нас. Аз бях добре облечен и сигурно ме помислиха за някой богат, съвършено парализиран младеж. Тълпата се разстъпи и ни даде път. В тълпата видях различни уроди, хроми, които ми направиха страшно впечатление, като знаех, че и аз съм от тях. Но на болшинството болестите бяха незабележими. Стигнахме до оградата и спряхме. Стражарите размахваха камшиците, но нас оставиха до оградата, един взе стъклата ни и ги напълни. Те бяха по сто-двеста грама. Върнахме се обратно до колата, която ни закара до „светеца“ откривател, ако помня добре, дядо Ангел, който ни прекръсти, поръси и даде от водата да пием. Тръгнахме за Лом. Навсякъде из улиците на селото гъмжило от народ, който бърза към изворчето. По пътя се мъкнеха и просяци, продавачи на лимонада, сладкиши, плодове.

В Лом моите спътници извадиха билети за Мездра, аз — за София. Беше септември. В града току-що беше завършил конгресът на запасните подофицери. Изпращаха конгресистите с музика на гарата. Влакът беше увеселителен с евтини билети и препълнен. Едва успяхме да се качим. Пожелах да остана вън, до вратата, за да разглеждам свободно местностите, през които минавахме, защото по-рано от вагона не можах нищо да видя. Всичко вървеше добре отначало, с наслада наблюдавах обширната Дунавска равнина, царевични и слънчогледови ниви, израсли буйно, каквито нямаше по нашия край. Но на всяка нова гара, вместо да слизат, качваха се нови пътници. Вагоните бяха препълнени и те се настаняваха, където им попадне, притиснаха се и около мен и заплашваха да ме смачкат. Замолих кондуктора да ми намери място, но той вдигна безпомощно ръце и забърза из вагоните. Към Мездра слънцето залезе и тръпки ме побиха по гърба. Кака Вуна, жена на чичо Марин, която беше с нас, ми доведе един железничар, познат на бащата на братовчедата Марин, който щеше да ми помогне на Софийската гара. Благодарих му и го помолих да ми намери място във вагоните. Той ме видя, че треперя, взе ме на ръце и едва се провря в едно купе. Хората се бяха разположили удобно вътре на топло и никой не искаше да направи място. Един сух господин, който говореше нещо за своя статия в „Слово“, почна да се кара с железничаря. Последният се ядоса, остави ме на пода и излезе. Не можех да мръдна от мястото си, изглеждах пътниците като човек, изпаднал на див остров между човекоядци. Най-после някой се засрами и стана от мястото си. Когато железничарят отново влезе след няколко минути и видя празното място, постави ме на него. Продължавах да треперя и разбрах, че имам температура. Болките в гърба се засилваха. Но продължавах да гледам през прозореца Искърския пролом.

Към десет часа в равнината светна море от светлина. Разбрах, че пристигаме в столичния град. Препълненият влак отчаяно пищеше. Харизанов, железничарят, се появи при мен с думите: „Драги, пристигаме.“ и отново се изгуби. Влакът пристигна и спря. Пътниците смъкнаха багажите си, товареха ги вън на автомобили и файтони и се изгубваха из софийските улици.

Харизанов дойде. Пратих го да търси файтон за квартал „Надежда“. Имаше много пътници и нито един файтонджия не искаше

да отиде през нощта в „Надежда“. Човекът се върна отчаян.

— Какво да правим, момче? Няма файтон за „Надежда“. Да ти намеря файтон за хотел?

Човек в моето положение за хотел! Разтревожих се.

— Дай, каквото поискат. На всяка цена намери файтон за „Надежда“.

Харизанов излезе да търси и се забави доста. Останах сам във вагона.

По едно време той отново се върна и каза:

— Намерих файтонджия, иска сто лева. Ако си съгласен, да те занеса и кача във файтона.

Сто лева, сто. През друго време до „Надежда“ вземали тридесет-четиридесет лева. Какво ще правя нощно време сам в столицата? Съгласих се. Харизанов ме отнесе и качи във файтона. Пристигнахме през нощта в „Надежда“. Файтонджията ми поиска и бакшиш. Дадох му сто и пет лева, а той се намуси, искаше повече. Чичо Стамен тъкмо отиваше на работа и се зачуди, като ме видя сам пред къщата му по това време. Свали ме от файтона и ме отнесе в къщата. В нея нямаше никой, защото семейството му беше по това време още в Банкя, където имаше вила. Потруди се да ме нагости. Аз се опитах да се нахраня, но ядох без апетит. Стана ми лошо. Остави ме сам в стаята и отиде на работа. Сутринта се събудих и нито можех да стана от леглото, нито да се обърна. Болките в целия гръб бяха непоносими при мърдане и отляво имаше страшна подутина. Горчиво се усмигнах. Приличах на камила, която отишла за рогове и се върнала без уши. Отидох в Дългошевци да лекувам парализата, но не само не проведох, а не можех да стана от кревата. По едно време в стаята влезе една от квартирантите, на която чичо беше поръчал да ме види. Тя ми помогна и с голяма мъка се изправих. Помогна ми и да се измия. Към обед се прибра чичо и отидохме при доктор Богданов. Чакалнята беше пълна и ние дълго чакахме ред. Накрай съобщих на доктора с бележка по един болен, че съм в чакалнята. Той изскочи от кабинета, укори ме, че не съм се обадил веднага, показа заинтересованост и хуманност, които откриха у него високоблагороден човек. В това нещо се убедих и отпосле, защото връзките си с д-р Богданов запазах и до ден-дневен. Никога той не само че не ми взе пари за прегледа и съветите, но много пъти ми пращаше безплатно лекарства в село.

Влязохме в кабинета. Той ме взе на ръце и ме постави на рентгена. Дробовете бяха добре. От лявата страна личеше тъмната сянка на голямата подутина. Д-р Богданов ми каза, че имам костна туберкулоза в гръбначния стълб и че трябва да ми се направи операция. Той взе телефона, извика Александровска болница и попита за място в хирургията. Отговориха му, че няма свободно. Попита в Първостепенната болница. Отговориха му, че място има. Тогава повика чичо, даде му наставления — на другия ден точно в 8 часа да бъдем в болницата, той сам щял да дойде и уреди приемането ми.

През нощта абсцесът на гърба пробил и изтекъл през стария канал. Като се събудих на сутринта, не само дрехите ми, но и постилките и дъските под мен бяха мокри. Но аз не се досетих, че при това положение нямам нужда от никаква операция, не се досетих да го кажа и на доктора, когато той точно в осем часа пристигна в болницата. Приеха ме в хирургията, където скучах четири дни. На четвъртия ден ме отнесоха в операционната. Но като видяха, че абсцесът е изтекъл, изписаха ме и още същия ден се върнах отново в „Надежда“.

Съобщих на д-р Богданов за станалото. Той дойде при мен в „Надежда“. Даде ми обширни наставления за хигиена, храна, церене и рецепта за лекарства. Каза ми да използвавам, доколкото може, слънчевите лъчи, дори и през зимата през прозореца, а за лятото следната година да се готвя за море. Върнах се в село и почнах да изпълнявам съветите му. Безсолната храна беше безвкусна. Оставиха ми и от свинското месо не добре посолено. Лекарствата взех два-три пъти и се отказах — свършиха ми се парите. Поддържах се повечето с рибената мас.

На другата пролет през май получих съобщение от д-р Богданов да заминавам веднага за бургаската болница, където той беше уредил приемането ми и мястото беше сигурно. Но домашните ми не дадоха пари и аз не можах да отида. Гледаха ме, че се движа, не се оплаквах от никакви болки и те подцениха болестта ми.

Оттогава почти двадесет години аз се пека всяко лято на слънце в градината, но болестта не можа да мине. И до днес, когато пиша тези редове, тя руши отслабалия ми организъм и приближава смъртта ми.

През 1924 година аграрната криза още не беше настъпила, семейството ни още се държеше, но парично бяхме зле. Баща ми не можеше да прибере парите си от вуйчо и от другите хора, а с къщните доходи едва издържахме домашните си нужди. През същата година семейството ни се увеличи с нов член — новородената ми сестра Найда. Майка ми се обърка с двете малки деца и трябваше да увеличим семейството с един чужд човек — цанихме едно дванадесетгодишно момиче да ги гледа. Баща ми се грижеше за полската работа и не можеше да изкара отникъде нито пара. Дядо отпаднаше от ден на ден. Той съвсем се размекна и когато слушаше някой разговор, в който се споменаваше за нещо жално, не можеше да се въздържа, високо изхълцваше и почваше да плаче. Когато сам искаше да каже нещо жално, заекваше и не можеше да продължи разговора. Понякога разказите не бяха никак жални, но той се разплакваше. Следа не остана от първата му суровост и грубост.

Един нещастен случай съвсем влоши състоянието на стареца. Той отиде в града с много други селяни по някакво държавно следствено дело. Баща ми му даде пари и поръча да спи в града, ако закъснее. Делото наистина се гледало късно и селяните си тръгнаха в здрач. Дядо, в своята старческа наивност и не помислил какво прави, а тръгнал с тях. Но отслабналите му крака не могли да вървят с младите, които не искали да го чакат, и той останал сам по пътя. Стъмнило се като в рог. Не стига това, ами се и заоблачило и завалял силен дъжд. Дядо се наметнал с япанджака, но често се намирал настрана от пътя и само при светлината на светкавиците се оправял. Светкавиците били ослепителни, а след тях мракът още по-дълбок. Дядо кретал из пътя. И без да забележи, дошъл до края на един мост без прегради и се сгромолясал от него от няколко метра височина, като се ударил в главата о камъните и изгубил съзнание.

Колко време е лежал, той не знаеше. Когато се свестил, почувствувал, че лежи във вода и че го боли главата. Някъде скърцала

кола и се чувало подкарване на биволи. Той започнал да стене и вика за помощ. Колата спряла. Слязъл човек и светнал с клечка кибрит. Едва го измъкнали. Колата била тежко натоварена и старецът пак трябвало да ходи, като се държал за опашницата, да не сбърка отново пътя. Преспал в Литаково в една кръчма мокър и пребит. На другия ден пристигна вкъщи отпаднал, омаломощен. Първа мама забеляза странното му състояние и извика уплашено:

— Тате, защо така страшно гледаш? Какво ти е?

Дядо зина да отговори, но засече, изхлипа и започна да плаче. Баща ми и аз се стреснахме, а мама скочи и смъкна япанджака от него.

— Защо япанджакът е мокър и пълен с пясък — продължаваше да пита тревожно тя. Забеляза кръв около ушите му и му махна калпака. Черепът му се червенееше като разрязана любеница.

— Мамице! — изпищя мама и се отдръпна, а ние изтръпнахме.

А дядо стоеше с невинно, детско изражение като белобрад светец. Не отговаряше и на упреците, които баща ми му отправяше, че не останал да преспи в града.

Този случай има своите тежки последствия. Не бяха минали и няколко месеца и той, както беше отнесъл млякото за избиване на масло да го изстуди на вадата, почна да вика. Отиде мама и донесе котлето, а той идеше без бастун, не можеше да го държи. Ръцете му бяха изтръпнали и се мъчеше да свива и разпуска китките си. Това беше първият пристъп на парализацията. Разслаби го за няколко месеца и после пак го стегна в краката. Парализацията му не беше пълна, той можеше да се движи бавно из двора, да приема храната, но ръцете и краката му не бяха вече същите. Прекарваше повече на легло. Никога нищо не искаше, той чакаше, докато забележим това, което му е нужно. Ако искаше да пие вода, ако стомната беше наблизко, посягаше с бастуна да я примъкне до себе си, но не я искаше. Никога от нищо не се оплакваше. Когато дойдеха стари негови познайници и приятели от село или от други села, не се досещаше да ги поздрави, а трябваше те първи да го поздравят. Не вземаше участие в разговорите на другите, слушаше мълчаливо и само понякога изхълцваше и се разплакваше. Парализацията го притягаше от ден на ден, той гаснеше постепенно.

През 1925 година в цялата страна борческият подем на масите растеше от ден на ден. Политическата реакция вилнееше, фашистката

власт на Цанков се стремеше да смаже подема на масите, да заздравя заплашеното господство на буржоазията. По софийските улици падаха убити видни работнически дейци. Из участъците на цялата страна бяха пребивани съзнателни работници и селяни. Цанков търсеше повод за масова, кървава разплата и такъв скоро му се представи.

В селото председател на тричленката през това време беше Цоло Петков, полуграмотен селянин, сляпо оръдие на тогавашния околийски началник, кръволака и садиста Стефан Иванов. Същият Цоло се скара с Петко П. Панов заради някаква градина, наклевети го, че е комунист, и почнаха да го търсят, за да го арестуват. Петко се кри няколко седмици по чужди плевници и по съветите на активните другари мина в нелегалност и избяга в Югославия. Това стана още в 1924 година. Мен другарите не ме взеха в нелегалната организация, защото бях безполезен там, и понеже не бях любопитен и зачитах конспиративния ред, не знаех нищо за работите на организацията, не знаех кои са членовете и. Аз работех на легално поле. Но въпреки всичката ми предпазливост все пак понякога узнавах по нещо важно, без да искам.

След атентата на 16 април почнаха ужасите по цялата страна и в околията. Веднага бяха задигнати и безследно „изчезнаха“ адвокатът Марин Димитров от Лъжене и Иван и Васил Пееви от Ботевград. След това „изчезванията“ спряха. И едва когато ураганът над цялата страна беше почти преминал, нашите закъснели местни „пазителни на реда“ начело със Стефан Иванов и полковник Попов решиха да не изостанат и те назад от своите събрата кръволаци в страната.

В края на май почнаха арести в града и селата. Вместо в околийското арестуваните се откарваха в казармите. На 2 юни пристигна офицер и двама войници и арестуваха Алекси Попцветков, земеделец, и го закараха в общината. Според полицейските дознания, той бил участвувал в нелегално събрание на земеделците в местността „Теленица“. В общината почнали да го бият с едно сурово дърво, дебело колкото човешка ръка. Сам офицерът Христов нанасял убийствения побой. Секретар — бирникът Кръстьо Цеков, фашист, като гледал инквизицията, се попикал от страх. Откараха Алекси, а на другия ден пак го върнаха, пребит, посинял, омекнал. Искаха да издаде, но той нямаше какво да каже. Посочил няколко стари револвери и пушки, останали от войната у негови политически приятели. Майка му и сестрите му се разпищяха, като го видяха в това

окаяно положение. Баба попадия предлагала пари за освобождението му, но един от съседите направо и казал: „Пари се не искат тук, бабо, душа се иска“. Върнаха го още същия ден пак в казармите. А на другия ден, 4 юни, арестуваха и Коцо и Георги Пееви, и Петко Диков.

Не допусках, че ще ги избият. Ужасът беше преминал вече. По това време убийства почти не ставаха, а само масови процеси. Но още на 5 юни вечерта след страхотни инквизиции те са били избити и погребани, както се предполага, в казармите.

Съжалявам, че сега, когато пиша настоящите редове, обстоятелствата около тази мъченическа смърт, след двадесет години все още не са разкрити. Аз не ще мога да ги опиша, може би не ще бъда вече жив. Но приближава денят, в който те ще се разкрият. В казармите са били убити тридесет и осем души.

Наскоро се понесоха зловещи слухове, че арестуваните са избити. Отначало не вярвах, но после, когато не можах да ги намерят нито в София, нито в Ботевград и властите не искаха да дадат никакви сведения за тях, тревогата ме обхвана изцяло. Пращахме молби до военния министър, до Министерството на вътрешните работи и прочее. Молбите се препращаха до околийското в Ботевград и Стефан Иванов им слагаше следните обяснения: „Въпросният не е докарван в повереното ми околийско управление. Сигурно е задигнат от неотговорни фактори“. Но имаше и следният куриоз: Иван Д. Бешков от село Новачене е бил арестуван отначало в околийското, а после е прехвърлен в казармите, където е убит заедно с другите. Значи „неотговорните фактори“ са го задигнали от ръцете на самия Стефан Иванов.

Продавах през септември бостан в селото. Дойде братът на Петко Диков, Стоян, и ми донесе питка, яйце, сирене, грозде, сладкиши и ми каза: „За помен на Петко!“

Стана ми страшно, ръцете ми се разтрепериха, задуши ме мъка. Погледнах го, брадясал, нестриган, потънал в траур, и извиках:

— Какво правиш ти? Може би са живи...

— Никакви илюзии — отговори той, — всичко е свършено още много отдавна. Факт. Не сме деца да се лъжем.

През деня няколко пъти се опитвах да ям питката и другото, но хапките ми засядаха в гърлото, задушаваша ме сълзи и оставях яденето.

— Значи убити. Свършен факт! Никога вече няма да ги видя.

В паметта ми заставаеше засмяното добродушно лице на Георги и ме стягаше безкрайна мъка. А през нощта го сънувах в страшно положение, окървавен, заклан. Извиках и от уплаха се събудих. Сърцето ми се разкъсваше от безсилие и мъка. Плаках, плаках чак до сутринта. И мислех, че никога вече не ще имам приятел като Георги, чувствувах се самотен, изоставен и ми се искаше, щом ги няма Георги и Петко, и аз да не съществувам. Скръбта продължи дълго. Само времето, церител на всички душевни болки, притъпи доста късно първата и острота.

Другарите от Рашково, Марин Д. Гешков от Новачене не се предадоха на властта и избягаха в балкана въоръжени. Към тях беше се присъединил Петко П. Панов от нашето село, също въоръжен до зъби. Много вечери той се прибирал да спи у дома си. Съседите го виждали, но никой не смеел да го предаде. Но в 1925 година поради една непредпазлива дума на жена му пред своя роднина фашист Киновски от село Гурково властниците знаеха вече, че той е в балкана и търсеха сгода да го уловят.

През юли беше убит от нелегалните, кметът на село Рашково, който вземал големи подкупи от свои съселяни да не ги клевети пред властта и беше злостен враг на левичарите. Из селата полетяха камионетки, пълни с войници. Цоло Петков не спеше вече у дома си, страхувайки се от Панов.

Един юлски ден пристигнаха камионетки с войници и обградиха селото откъм южната страна. В селото подбраха около петдесет селяни, въоръжиха ги и ги пратиха също на засади. Селото изтръпна от изненада — какво ли ще става? Работата се състоеше в следното — Петко П. Панов и Атанас Димитров от село Рашково, избягал към нелегалните като войник, били скрити в градината на Петко извън селото, където жена му им донесла храна. В градината ги видял братовчедът на Петко, Петко Тодоров, който също имал градина там и я споходил този ден. Петко го заплашил да не ги издава, но щом излязъл от градината, братовчедът му съобщил всичко на кмета Цоло Петков, който веднага уведомил околийското. Като видели опасността, нелегалните побягнаха към река Бабина. По тях започнаха да стрелят и селото екна от гърмежи, сякаш беше нападнато от чужда войска. Атанас скоро бил ранен в крака и гърдите и бил хванат. А Петко продължил да бяга, в едната ръка с карабина, а в другата — с револвер,

запасан с патрони и бомби, минал съвсем близо до някои селяни, но никой не посмял да стреля по него, а войниците го изпуснали. Той се спаси този ден. Раненият докараха на площада в селото. Войниците, млади хлапета, бяха възбудени, радостни и се хвалеха един друг кой го наранил и кой се „метнал като лъв върху ранения“. Братът на убития рашковски кмет се хвърли върху ранения и поиска да го удуши, за да покаже своята лакейщина и верноподаничество към фашистката власт. Арестуваха и веднага докараха цялото семейство на уловения, арестуваха и жената, и детето на Петко и всички откараха в околийското.

Нашият кмет беше бесен, че Петко успя да се спаси. Докато Петко беше жив, той не знаеше кой ден и час ще го убие. Цоло поведе своята полиция по дирите му на изток от селото, стигнали чак до една гъста горичка в местността „Върха“ и предполагайки, че Петко може да е скрит в нея, я обстрелваха около половин час, като изгърмяха много патрони. Селото пак зловещо заеча, сега по-продължително време. Като предполагам, че спасеният е открит отново и сега сигурно ще бъде убит, треперех през цялото време от нервно възбуждение.

Оттогава всяка нощ в селото имаше усилен патрул. Цоло навсякъде ходеше въоръжен с пушка, обиколен от телохранители, и продължаваше да не идва у дома си. В селото често идваха полицаи и войници. Почнаха по селата нови арести и страшни побоища в околийското. Сам Стефан Иванов инквизираще арестуваните. Един арестуван от Рашково, подмамен от властта за прошка, почна да издава.

Петко убиха в Балкана, в местността „Шумер“ над Рашково! Уморен, той бил заспал скрит в едни храсти, където едно пастирче го видяло и показало на войниците. Те го заобиколили в кръг, насочили картечница срещу него и бягството е било невъзможно. На поканата да се предаде той скочил сънен, изплашен и направил невероятно голям скок — според войниците. Картечницата затракала и той се олюлял. Един войник се хвърлил и го хванал изотзад за раницата. Раненият се обърнал, застрелял войника с пистолета, паднал и издъхнал.

Войникът донесоха с носилка до Рашково, а Петко смъкнаха с кука. От Рашково докараха убития „страшен разбойник“ с кола. Той беше прекосен от картечницата през целия гръден кош. Свалиха трупа на земята и го оставиха на общо поругание. Заповядано бе да не се

погребва, а да се даде на кучетата да го изядат. Събра се почти цялото село.

Хиените на сговористите се приближаваха към мъртвото тяло и го заплюваха. Всеки трябваше да каже хулна дума. Цоло сияеше като пълна месечина и водеше селяните по кръчмите да ги черпи, разбира се, на вересия.

След три дена трупът почна да се разлага. Последва нова заповед — да се вдигне от площада, изкара извън селото и зарови някъде. С тази работа се зае тъстът на убития, изкара го в местността „Черния дол“ и го зарови, но много плитко, кучетата го изровиха и мъкнеха части от него по полето. Пак го заравяха и по-голямата част от костите му са и до днес там за спомен от ония времена, за които селяните казваха шепнешком: „По-лошо от турско“.

През същата година ме постигна ново нещастие — умря братовчедът Марин при една тежка операция от гноен апандисит. Когато на другата година отидох у тях, него го нямаше вече. Неговото отсъствие ужасно ме угнетяваше. Разгледах албумите, книгата, дневниците му. Там моето име често се срещаше. Запазих писмата му до мен и до днес като някоя реликва. Нямах вече близък, интимен приятел. С Коцо от години вече си не пишехме. Той се оформи с тежък противен характер и мина към фашизма. Тодор, другият другар от детинство, беше войник и ми съобщи някои неща за страшните инквизиции над изчезналите. Но той остана с възгледите и културата на неосъзнатите селски ергени.

Една седмица след атентата братовчедът Марин, още жив тогава, отишъл в квартирата на Бакалов, говорил със семейството му и ми съобщи, че Бакалов е арестуван, откаран някъде и домашните му не го знаят къде е. Бях убеден, че е убит и писах едно окуражително писмо до жена му, което наивно изпратих по пощата. След около две седмици дойде при мен Никола Стоянов, роднина, пъдар в общината, който на ухо почна да ме пита какво писмо съм писал до София. Досетих се веднага, че се касае за писмото до Бакалов, но отговорих, че не мога да си спомня за какво писмо става дума, понеже пращам много писма до София.

— Не, писал си някакво опасно писмо. Писмото е препратено от София до Орхание със заповед да те арестуват и изпратят в Дирекцията на полицията. От Орхание го изпратиха до общината. Но

Цоло и Атанас Дамянов съобщиха, че ти си сакат, неподвижен и не си опасен. Атанас се ядосваше: „Що му трябва на сакатия да се занимава с тези неща и да ни създава главоболия да го отمولваме“. Внимавай!

Разбрах за опасността, която ме е отминала само поради физическата ми неспособност. За нея стана въпрос втори път през септември, когато продавах бостан на село. Кръчмата беше пълна с народ. Вътре беше и Цоло. В стаята влезе и жената на Алекси Попцветков и разплакана молеше Цоло да подпише някаква молба до министъра, с която търсеха изчезналия Алекси. Аз застанах на нейна страна и настоях за подписа. Цоло за пръв път злобно се нахвърли върху мен.

— Ти много знаеш, затова искаха да те пребият и изгорят на баща ти къщата заради теб. Но да не знаеш... Да не знаеш толкова, че като загазиш втори път, няма кой да те опере.

Всички хора в кръчмата уплашено млъкнаха. Млъкнах и аз. Това публично признание на Цоло ме стресна. Разбрах и друго нещо. Цоло и Атанас са ме „отмолили“ не заради болестта и не заради мен, а заради вуйчо Драган, с когото бяха близки приятели. Поради същата причина дотогава Цоло не ме заплашваше, не упражняваше морален тормоз над мен и когато след две години се готвех да отивам в Бургас по настояване на вуйчо ми издаде свидетелство за бедност.

На 22 септември в селото ни става събор. Заради бостана останах в село. Съборът беше масово посетен от околните села. Тогава съборите бяха още добре посещавани. Целия ден се ви голямо хоро, а площадът наоколо беше пълен със сергии. Вечерта останаха само радотинци, а когато вече съвсем се стъмни, на хорото играеха само мъже и ергени. Свиреше им устна хармоника, защото музиката беше си отишла. В този миг играчите не мислеха, че от селото са избити пет души техни близки съселяни, от които трима са оставили жени и по две-три деца. Между тях имаше мнозина, които бяха другари на Георги и Петко, заедно ходеха по седенките, заедно лудуваха в младостта. В този момент, когато те подскачаха, сърцето ми се късаше от мъка.

Влязох в стаята и хлопнах силно след себе си вратата. Думах си: „Не съм, не съм за този свят!“

През 1926 година стана едно събитие в моя живот, което ме разтърси из основи — за пръв път познах огнените тръпки на любовта. Пречупеният клон върза плод и плодът узря. Трябваше вече да падне долу. Но аз не паднах. Както преживях нравствената криза, така преживях и любовта, която за мене се превърна в тежко страдание. Пак страдах тайно, самотно, без да открия някому, без да се открия даже и на тази, която ми причини новото страдание. Реших, че така е по-добре, само там е изходът. Калявах волята в страданието, пиех горчивата чаша безконечно. И никой, никой не можеше да открие бурята, която бушуваше в мен. На повърхността всичко беше спокойно.

Тя беше девойка от съседното село Литаково, в това време на деветнадесет години, ниска на ръст, но със стройно тяло, с големи тъмнозелени, чудно красиви очи, с черна коса, хубава уста и нежно лице. Дрехите и бяха модни, стояха и добре, бяха шити от самата нея, тя беше шивачка. Правеше изключение от другите селски моми с по-голяма интелигентност. Говорът и беше свободен, припрян, бърз, с прикован в събеседника поглед. Можеше да говори по цели часове, без да отегчи събеседника си, да го държи с напрегнат интерес, да спечели симпатиите му. Това го нямаше в момичетата, които познавах дотогава. До това време момиче не бе ми обръщало внимание. Аз пък не допусках, че ще обичам някога жена през живота си. Но ето, яви се тя и в мен се пробуди мъжът. Познавах само любовта към страдащите, към приятелите, към великото дело, на което служех. Сега се пробуди любовта към жената, която беше различна от другата любов. Тя не можа да я измести, но ме омая, разтърси, отне ми спокойствието — трябваша ми много сили, докато я преживея.

С момичето се запознахме случайно. Доведе я моя братовчедка от същото село да си опитат късмета на картите. Още щом я зърнах, станах неспокоен, почувствувах, че не съм свободен като пред другите момичета, внимавах в думите си, в държането си. А дълбоко в

съзнанието се запитвах: „Не съм ли смешен? Защо е тази комедия? Безсмислено е всичко. Сакатите не трябва да любят. Виждам я сега за пръв и последен път“.

Така говореше съзнанието, а държането ми ставаше все по-внимателно, девойката все повече ме покоряваше със своя поглед, думи, глас, държане. Изпървом тя се стесняваше в чуждата къща пред чужди хора, но после се отпусна. Всяка дума беше на място казана, интересна. В разговора си служеше с лек хумор. Всичко това ме очароваше.

След врачуването тя ме помоли да ѝ дам книги за прочит, понеже братовчедка ми и каза, че имам много книги. Дадох и разказите на Елин Пелин и „Изменницата“, като казах, че на последната съм автор аз, макар че носи друго авторско име. Говорихме още много, след това момичетата си отидоха.

Научих от нея следната история. Преди година нейна приятелка пристанала. Майката на пристаналата, като предполагала, че приятелката и е съдействувала за приставането, я нападнала ненадейно и била с юмруци по главата. Оттогава в главата и шуми, особено нощем, пречи и на съня и при ходене чувства тръскане в тилната част на главата, затова стъпяше на пръсти, което сам после забелязах. Ходила при лекари — но помощ нямала.

Тази нощ спях неспокойно, много мислих и за пръв път почувствувах във всичката му тежина сполетялото ме в детинство нещастие, изключителното си положение. Разбрах, че съм влюбен или в началото на любовта. И се питах: какво да правя сега? Къде да търся изход? Най-правилно беше да не я виждам вече и на всичко да туря край още в началото. Това разрешение бе най-умното. Но пък, от друга страна, желях с цялото си същество отново да я видя, поне само един път, да видя прекрасните и очи, да чуя очарователния и глас. Това безумно желание отново да я видя, беше любовта, ненужното, страшното за мен събитие, което дойде така внезапно, така неочаквано. Какво ли още има да преживея. Казвах си на ум: „Сега може би наставка най-трудното в твоя живот“.

От другия ден почна обикновеният ми живот, но в този живот неотстъпно се вмъкна нейният образ. Неволно мислите ми летяха по нея и когато си помислех, че стига да пожелаая, мога отново да я видя, тръпки побиваха цялото ми същество. За да я предразположа да може

да дойде пак, и писах, като я питах за впечатленията и от книгите, за болестта ѝ, канех я при удобен случай пак да дойдат с братовчедката.

Тя ми отговори с едно голямо писмо, в което изказваше възхищението си от „Изменницата“, над която „безброй сълзи е проляла“. Откровено ми признаваше, че като ме видяла за първи път, съжалила ме и си помислила как ли живея. Но сега вижда, че съм стоял много по-високо от другите, желае приятелството ми и пак ще дойде при пръв удобен случай да ме види и да поговорим.

Писмото ми достави безмерна радост. Прочетох го няколко пъти. Кога ли момиче от нашето село би ми писало такова писмо и кое ли момиче от селото ни би било способно да напише такова писмо. Тя беше учила само до трети клас, но беше природно интелигентна, усвоила добри обноски. На много места писмото и беше наивно, изразите — шаблонни, но всичко това се губеше в общия тон на искреност и сърдечност.

Писах и веднага сериозно писмо, чието съдържание не си спомням, но то беше и направило силно впечатление, тя се радваше на вниманието, което и обръщам, на приятелството, което питая към нея. И завършваше писмото с поздрав и „венец от рози и борови клонки“.

Така започна нашето сантиментално приятелство, което продължи до 1930 година, когато тя се омъжи. За нея то беше само приятелство, за мен — тайно, мълчаливо страдание. Тя дойде и втори, и трети, и много пъти. Когато се забавяше да дойде, аз я укорявах в писма, че ме е забравила, а тя отговаряше „не пет месеца, а пет години да минат, няма да те забравя, никога няма да те забравя“ и посочваше причините, които са и попречили да дойде. Когато ходих при д-р Богданов питах го дали с операция ще може да ѝ се отхлупи черепът и излекува повредата. На връщане от София минах с автомобил през Арабаконак и Орхание, като се отбих у вуйчови в Литаково. Смятах да прекарам до следващия ден, петък, пазарен ден в Орхание, когато има каруци до Радотина. Действително на другия ден каруцарят, на когото бяхме съобщили, дойде да ме вземе. В това време тя беше у вуйчови при мене, запротестира поради бързото ми заминаване и ме замоли да остана. И аз останах цяла седмица, до следващия петък, само заради нея. Не можах да откажа. Идваше всеки ден у вуйчови и приказвахме с часове. Покани ме да посетя тяхната къща, която била много близо, но едва след като тръгнах, видях, че не е близо, че тя ме излъга, като на

всяка цена желаше да отида у тях. Трябваше да се прекачваме през няколко плетове за по-пряко, което за мен беше трудно. У тях прекарах до вечерта, тя беше сама с баба си, кани ме с ядене, овощия, показа ми албумите си.

Аз не си правех илюзия, разбирах, че това не е нищо друго овен приятелски чувства. Можеше да се зададе въпросът дори — откъде подобни чувства се взеха у нея, защото дотогава никое момиче не беше ги имало към мен. Много пъти ме налягаше силно желание да ѝ се призная, но се въздържах. Мислех си: даже да би ми отговорила с взаимност, каква полза от това? Само бих смутил и нейния душевен мир. Би станало истинска трагедия, бихме страдали и двамата, а сега страдам само аз. Нека поне тя е спокойна. Щом я обичам, трябва да пазя това спокойствие. Момичето храни само приятелски чувства към мен. Наистина в тях има много сантименталност, но това е присъщо на неговата възраст и възпитание. Но и в самата моя любов имаше много сантименталност. Тя беше любов неземна, любов — обожание, с много младежки идеализъм, много наивност.

Когато не я видех няколко седмици, едвам изтрайвах и настоявах по-скоро да дойде. Тя идваше, доколкото това беше възможно. Няколко вечери тя преспа с братовчедката у дома и си отиваше на другия ден. Вечерта събирахме момичета от махалата, устройвахме седянка или ронене на царевица. Идваха и момчета и прекарвахме весело. По това време аз бях разчистил една стая в патуля и живеех лятно време там, пренесох си кревата, куфара с книгите, масичката. В тази стая беше останал от предишния багаж само един ковчег с дрехи и едно буре с ракия, но полека-лека и тях изнесоха — превзех стаята напълно. Тя никак не беше удобна, имаше само източен и западен прозорец, а от южната страна беше малката стая с багаж и чардакът. Шиндите на тавана бяха ковани върху гредите, а не в длаб и постоянно падаше прах, като засипваше всичко. Затова подплатих тавана е циментова хартия. Стените бяха намазани първом с кал, после с вар и варта не се държеше, беше се олющила. Подът беше също измазан с кал, която беше мръзнала и постоянно се ронеше. Това бяха големи неудобства, но имаше и голямо удобство — имах вече отделна стая кабинет, в която, несмущаван от никакъв шум, можех да чета и пиша, да приемам приятелите си и говоря с тях свободно, без да се смущавам от нашите. Но зимно време слизах в собата за икономия на дървата, а в моята стая

излизах само празничен ден или когато имах гости. В собата беше много лошо. Двете малки деца плачеха или се биеха, а в люлката лежеше трето — през тази година беше дошла на бял свят сестра ми Цвета. Дядо не ставаше от леглото. Баща ми не вадеше лулата от уста и стаята беше постоянно задимена. Около тръбите на печката съхнеха пелени, мокри навуца, гнили цървули. Мама беше се объркала с децата и не можеше да почисти стаята. Едва успяваше да ни пригответи да ядем, да ни закърпи и опере.

В тази стая прекарвах зимно време с моята костна туберкулоза. Идваше ли зимата, за мен сякаш идваше чумата, като знаех, че ще трябва да сляза в собата. Но затова пък бях толкова по-добре през лятото в моята отделна стая, в която единият прозорец постоянно беше отворен, постоянно беше пометена, почистена и никога не се срамувах, когато ми дойдеше гост.

В тази стая приказвахме по цели часове с нея, когато тя ми идваше на гости празничен ден. Това бяха истински празнични дни за мен. Но когато си отидеше, налягаше ме униние, меланхолия. Любовта от ден на ден се усилваше. Но аз само желяех щастието на моята любима, желяех да оздравее, да се ожени и заживее като другите хора. Отначало тя ме плашеше с писмата си. Мислех си, какво ли би станало с мен, ако тя би умряла. И потрепвах при този въпрос. Но след това тя стана по-добре и болестта полека-лека изчезваше. Понякога в моменти на отчаяние исках да туря край на тези връзки, исках да ѝ пиша никога вече да не идва у дома. Но после се отказвах, като смятах, че това още повече би увеличило страданията ми. Оставях нещата да се развиват по своя път, без да им влияя.

Възпитанието ѝ беше еснафско. Виждах много от неговите недостатъци. Но дотогава не бях виждал класово осъзната жена и това не ми правеше толкова силно впечатление. По това време ние още не се досещахме да въздействуваме на жените идейно и аз не се опитвах да я класово осъзная. Тя само знаеше какви са моите идеи, но това не я плашеше, не я отблъскваше.

Животът си е живот със своите нужди и условности. Въпреки новото душевно разбъркване, което ми отне спокойствието, аз трябваше да живея и работя, т.е. заедно с други да се опитвам да поправим страшните поражения, които фашизмът ни нанесе. През това време бай Петко беше на работа в Горна Джумая^[1] и оттам ми

изпращаше в препоръчани писма „Македонско дело“ на цигарена хартия, орган на ВМРО (обединена). Това беше отличен боен орган, който повдигна духа ми. От своя страна пък аз го изпращах в препоръчани писма на други. Към края на годината или на следната се появи „Червено знаме“, теоретически орган на БКП. Останалите живи бивши партийци се събирахме и си говорехме, но още нямаше никакви връзки. Към края на годината започна да излиза вестник „Земя и труд“. Веднага се абонирах, абонирах и бившия земеделски кмет и станах дописник на вестника. Но докато да поместят нещо мое, вестникът беше спрял. На другата година почна да излиза „Наковалня“ и аз веднага се абонирах. Там има един мой превод.

През същата година се запознах с есперанто. Заинтересува ме директорът на местната прогимназия и настоя непременно да го науча, защото щял да ми бъде много полезен. Изписах си учебник. Почнах да се занимавам всеки ден по два часа. Когато вземах нов урок, разучавах го основно. Работата вървеше прекрасно, докато стигнах до причастията, които ме отчаяха, и захвърлих учебника за доста дълго време, но после с известен труд преодолях и тази спънка.

На следната година, не помня по какъв начин, узнах за съществуването на международната пролетарска есперантска организация. Взех адреса на Мария ван Есен от Холандия и започнах кореспонденция. В списанието на организацията дадох голяма статия със снимка на жената и децата на Коцо Пеев и сведения за жестоките избивания в нашата околия. Въпросният брой препратих на Стоян Узунов, учител в Новачене, също есперантист. Мария ван Есен хареса статията и ми изпрати изрезка от нея.

По това време около мен се създаде голяма компания от момчета и момичета. Пешо Коцов беше донесъл един стар грамофон, с който си устройвахме увеселения в празнични дни. Имахме и фотоапарат, оставен на Христо Николов от един приятел. И ние, от своя страна, правехме снимки и ги изпращахме на Мария ван Есен. Христо Николов, братовчед ми Кольо и други другари също почнаха да учат есперанто, но го изучи само Христо. От тази голяма компания аз избирах най-интелигентните момчета, с които говорехме на политически теми. Мнозина бяха спечелени, въртяха се около мен; покъсно те се разпръснаха по различни градове, но останаха добри хора, верни на идеите си. Другите се загубиха.

През същото време се сближих със семейството на Коцо Пеев, с жена му, двете му малки деца и две от сестрите му. Те бяха почти ежедневно у дома, а и аз ходех у тях и много съжалявах, че не правех това по-рано, докато и Георги беше жив. Сестрите имаха годеници, които също бяха постоянно у дома. Опитах се и на тях да въздействам.

И двамата бяха спечелени, но само единият остана докрай верен на движението, а другият отпадна.

---

[1] Сега Благоевград. — Б.р. ↑

В началото на 1927 година умря дядо. Цяла седмица той нищо не приемаше, освен вода, не отваряше очи и се обаждаше само ако го запитат нещо. Дойде леля да му почистят леглото. Хрумна им и да го изкъпят. Съблякоха го и го поставиха в коритото. Още недоизкъпан добре, той почна да издава страшни стенания, подобни на мучене. Извадиха го бърже от коритото и почнаха да го обличат, а той продължаваше с целите си дробове да хърка. Разбрахме, че умира, и се заплакахме с баща ми, а умирация положиха на възглавницата. Мученето отслабна, спря, тялото се изпъна и успокои. Човекът, който близо столетие беше се борил със земята, с тежък труд изкарвал горчивия хляб, скитал по Румъния, из България, претеглил много изпитания, завърши земния си път. Той не знаеше да чете и пише, не знаеше, че нейде си имаше театри, кина, концерти, радио, покрай него незабелязано бяха преминали всички блага на културата и за него бяха останали само черният труд и теглото. Гледах го облечен в новото бяло късаче, в бели беневреци, само по чорапи, с червен пояс, беловласа глава, избръснат, измит, с лице на светия и си спомнях онези години, когато му четях „Робинзон“, „Пътуването на Гъливер“, а той с напрегнат интерес слушаше и всичко вярваше. Но не искаше да повярва, че земята се върти. Мама лягаше и ни оставяше само двамата на малкото газениче. Тогава, заслушан в чудните истории на двамата пътешественици, и дядо ставаше едно голямо, добродушно дете и ние отлично се разбирахме. Гледах го и си го спомнях от онова време, а не от последното, когато поради тежката болест беше дотегнал на всички ни и на себе си. И беше ми жал, мъка за стареца, когото не ще видя никога вече. За нещастие и снимка нямахме от него. Не можех да спра сълзите, които тихичко се лееха. Другите бяха престанали да плачат и се разпореждаха около смъртника.

Той беше близо деветдесет годишен, с много стари родове, много приятели, не беше причинил зло никому, беше помагал на роднините и познатите си, както може. И затова, макар че беше мразовит зимен ден,

всички дойдоха да го изпратят. Когато вдигнаха мъртвото тяло да го поставят в сандъка и изнесат, сърцето ми отново се сви от болка. Мислех си: „Дядо достатъчно си е поживял. Мощното му някога тяло умря от старост. И ако при все това е тежко да гледаш, като полагат даже един старец в сандъка, колко ли трябва да е тежко това при младите хора“. Но съдбата ми определи да изпитам и тази скръб — да видя и млад близък човек в погребалния ковчег.

През същата 1927 година почнах да получавам вестник „Новини“ и му станах дописник. Много мои дописки под разни псевдоними са поместени във въпросния вестник. Един път бяха поместили и извадка от моя дописка в карето до заглавието на вестника. Пишех под имената Брестов, Орханиец и други псевдоними. Понеже вестникът често биваше конфискуван и попълняше загубите с подписка, предложих след всеки конфискуван брой следващият брой да струва два лева, така че всички читатели да участвуват в загубите, това предложение се отхвърли от друг читател, който доказваше, че „Новини“ е масов вестник, не се купува само от класово съзнателни другари, а и от много съчувственици, които не могат да разберат причината на поскъпването, няма да купят вестника и тиражът ще намалее. Не мога да си спомня — през същата или през следващата година се образува и легалната работническа партия. Веднага почнах да получавам и нейния орган „Работническо дело“ и станах негов редовен дописник под същите псевдоними. „Наковалня“, „Новини“ и „Работническо дело“ струваха пари, които не можех да заплатя. От другарите не можех да събера нещо поне за фонда. Терорът в околията беше още силен. Най-добрите ни хора от селото бяха избити, а другите се спотайваха. В „Новини“ веднага дадох некролози за Коцо, а после и за Георги и Петко. Понеже тези некролози са запазени и на ръка, помествам ги тук за увековечаване паметта на моите изчезнали другари, за които и до днес скръбта ми е жива.

СКРЪБЕН СПОМЕН

Двадесет месеца вече минават, откакто в една тъмна юнска нощ в околностите на град Орхание между многото други жертви престъпна ръка отне живота на един човек,

на едно сърце, което не трепна и не престана да бие за
заветния идеал до последния момент, на:

КОЦО ПЕЕВ

Скъпи Коцо!

Ти почина в разцвета на своята младост и сила,
оставяйки жена и невръстни деца. Ще израснат те, къпани
от сълзите на своята майка, и един ден ще узнаят защо са
без баща, много неща ще узнаят...

Почивай мирно в незнайния си гроб, легнал редом
със своя юноша брат и многобройни другари. Вместо
попски молитви и сълзи вашия гроб ще кичат буйни
пролетни цветя, а утринната роса ще ви е преливка. И
хайдушкият балкански вятър ще разнася невнятна
легенда за вашата смърт, разклащайки старите буки.

Умре ти, но...

*Тоз, който падне в бой за свобода, той не
умира...*

От семейството и другарите му.

21.II.1927 г.
с. Радотина, Ботевградско

След няколко месеца научих, че този некролог много бил харесан
и в самата редакция.

СКРЪБЕН СПОМЕН

Осемнадесет месеца минават, откакто жестока буря
сломи два нежни цвята, двама току-що надзърнали в
живота младежи:

ГЕОРГИ ПЕЕВ И ПЕТКО ДИКОВ
(23-годишни)

Гошка, Петко!

Минаха месеци, ще минат години, откакто ви отнеха от нас, но нашата скръб по вас, тъй голяма, няма никога да мине. Защото ние никога не можем да забравим вашите добри сърца, вашите възторжено усмихнати лица!

Деца на черния труд, вие отрано трябваше да вкусите от горчивата чаша на живота. Но негодите и нещастията калиха вашите сърца и вие, поддържани от светлия идеал на бъдещето, крачехте смело напред. Но уви! В един ден, злокобен за всички в тая нещастна страна, вас ви откъснаха измежду нас и вие не се завърнахте вече. Но и така да е. Ние никога няма да забравим вашия младенчески жар и ще продължим делото, на което служихте.

Почивайте в мир, скъпи и незабравими другари, във вашите незнайни гробове!

От другарите им.

През пролетта същата година станаха сговористките законодателни избори. На едно предизборно събрание, на което говореше сговористкият лидер Христо Калфов, дойде група от няколко младежи и ме отнесе свършено неподготвен на събранието. Това беше идея на „опозиционерите“ Стоян Велев, земеделец, и Христо Иванов, демократ, които лично не смееха да излязат срещу Калфов. Като ме видяха, местните сговористки големци се сетиха, че ще става нещо и щом Калфов завърши, побързаха да закрият събранието. Но аз успях да му задам три въпроса въпреки заплашителните мимики на детективите. Калфов даде съвсем незадоволителни отговори и само няколко души вяло му ръкопляскаха. След като събранието се разнесе, отидох в двуетажното прогимназиално училище, в което не бях влизал дотогава. Учителката есперантистка дойде с мен и отключи. Разгледах всички стаи, салона, сцената, завесата. Приближих прозорците и ми хрумна да подхвърля някоя шега на опозицията, която беше се наредила на припек покрай отсрещните дюкяни. Но Стоян Велев и други почнаха да ми правят оттам отчаяни предупредителни знаци.

Огледах прозорците, да не би да има нещо, което да ме подлъже да падна, но нищо не открих. Все пак не отворих прозореца. После се разбра всичко. Детективите се върнали да ме търсят в първоначалното училище, където стана събранието, обиколили всички стаи, двора и не намирайки ме никъде, останали с убеждение, че съм скрит и пренесен през зида от същите младежи. Така случайно се спасих от побой или пребиване, защото слабият ми организъм не можеше да понесе и най-малкия бой.

След седмица детективите пак се върнаха. Те тръгнаха да ни търсят по къщите, но не знаеха кой къде живее, а някои от младежите, предупредени, се разбягаха. Само мен никой не предупреди и по това време гол правех слънчева баня в градината.

Садистите налетяха на Цаню Велев, брат на Стоян Велев. Излизал в този момент из село, хванали го, завели го в общината и му нанесли страшен побой, а един тип дори беше го хапал по врата и шията. След заминаването на бандата палачи Цаню веднага беше увит в кожата на една овца, която заклаха нарочно за него. За щастие той оздравя от побоя.

През лятото поведохме открит идеен спор с Рувим Х. Маркъм в неговия вестник „Свят“. Аз открито заставах в защита на комунистическата партия и нейните водачи, които Маркъм обвиняваше като „всаждащи духа на убийството в България“. Дадох две отворени писма, едно, от които не се побра на цяла страница. Много се радвах, че получих най-после трибуна да се изкажа. Изнасях гледището на масите и това беше изрично подчертано. По този случай получих поздравление от Бакалов от Париж, който ми писа: „Четох с наслада твоя спор с Маркъм. Учудва ме темпът на твоето духовно развитие, още повече, като зная тежките условия на твоя живот. За малко и аз да се намеся във вашия спор“.

По това време се запознахме с Ангел Д. Гешков, брат на убития Иван Д. Гешков от село Новачене. Той дойде направо у дома, бяха му посочили къде живеея. Бяхме почти връстници. Той беше рус, с едри черти на лицето, четвъртита брада, среден ръст. Въпреки че лицето му можеше да се смята некрасиво, дори възгрубо, но погледът и усмивката, които го украсяваха, веднага ме спечелиха. Ангел беше учил само до III клас, но в лицето, в думите, в държането му личеше голяма интелигентност. Говорихме какво може да се направи за

движението в околията, в Новачене и нашето село. По това време Работническата партия беше вече основана, имаше организации почти във всички краища на страната. Само от нашата околия всичко се спотайваше. Тогавашният работнически депутат Христо Калайджиев беше видял някой познат другар от Новачене и му казал, че е време и орханийските другари да основат организации и да се наредят под знамето на партията.

Градът беше много зле. Имаше само няколко отделни другари, които не смееха да се обадят, бягаха от Ангел и за организация, и за център на район и дума не можеше да става. Беше решено да създадем във всички села организации и да разделим околията на два района с център Лъжене и Новачене. Това ми каза Ангел. В Новачене беше вече създадена организация. Оставаше в другите села да се направи нещо. И успоредно с легалната партийна работа трябваше да се върши и друга важна работа.

След няколко седмици с голям труд успях да събера седем души — да поставим началото на партийна група в селото ни. Това бяха нови и случайни хора. От старите партийци нито един не дойде. Още ги държеше пасивни ужасът от 1925 година. За секретар на организацията бях посочен аз. Как щях да работя с тези хора, които само симпатизираха на партията? Един от тях няколко дни след това се отказа и останахме само шест души. Но аз успях да запиша с декларация още двама членове и станахме осем души. Радостта ми беше много голяма, че успях да създам група и да поставя селото на висотата, на която е било по-рано. Не губех надежда, че в края на краищата и старите партийци ще дойдат. И наистина, Димитър Стоянов, който беше вече учител, скоро почна да се интересува от работата ни. Дръпнаха го и от Новачене. Още като абитуриент той беше инквизиран през 1925 година в околийското управление и изключен от гимназията. От новите партийци един излезе много добър, много активен. Стремях се да направя и другите такива, но работата не вървеше лесно. Когато им раздавах членските карти, отказаха да ги вземат, значи, че и те напускат организацията. Всичко това ми създаваше големи грижи и тревоги. Ясно беше, че тези хора не бяха годни за организирани членове. Димитър Стоянов се нахвърли грубо върху мен, че с такива хора работа не се върши. Но къде бяха подобрите? Просто трябваше да скръстим ръце и да се откажем от

работа. Отпосле много пъти се карахме с Димитър. Той нагрубяваше не само мен, но и други наши хора, което беше опасно — новациите можеха да бъдат отблъснати. Освен грубостта Димитър имаше още една лоша черта — скъперничество. Той никога не предложи да ми плати абонамента, макар да знаеше, че ми е невъзможно да го плащам, не даваше нищо за фондовете; даже и отпосле, когато движението в селото се разрасна и обложихме чиновниците с по-големи партийни вноски, никога не се издължаваше напълно.

В замяна на това той беше много смел и делови човек и вършеше работи, които нито един от партийците не би посмял да извърши. Затова не можехме без него. От този момент нататък стаята ми бе превърната на клуб за събранията на групата, а по-късно — и на другите работнически организации в селото ни.

С Ангел Гешков поведохме усилена преписка. В Новачене беше проведена тайна районна конференция на партията, за която едва намерих двама делегати — хората ги беше страх да пътуват нощно време по партийни работи. След това новаченци решиха да извоюват легалност на партията както в другите краища на страната. Те си наеха клубно помещение в селото и насрочиха публична районна конференция, на която нашата група не можа да изпрати делегати. Началникът на полицейския участък в селото Лазар Дамянов веднага съобщил по телефона в Орхание, откъдето дошли около двадесет полицаи, арестували делегатите и ги откарали в околийското управление. В Новачене не останало човек, който да подпише протестна телеграма до министъра. На другия ден получих оттам писмо с текст на протестна телеграма, която да подпиша и дам на пощата и с обяснение на станалото. Веднага дадох телеграмата. А на третия ден пристигна полицаи у дома и заедно с кмета Иван Савов и горския стражар ми направи щателен обиск. Ние с Ангел бяхме още зелени и не си горяхме писмата. У него намерили моите писма, а у мен намериха неговите. Съдържанието беше безопасно според законите, но не и според Стефан Иванов, който държеше околията под особен режим. Стражарят ми задигна много писма, с чиято проверка се бави половин ден. Задигна и няколко книги и неприбраните членски карти на Тодор и другия партиец, както и двете декларации на новите членове. Съобщиха на началника, че са намерили много нещо у мен и той заповяда по телефона да ме арестуват и откарат в околийското

управление. Но аз не можех да отида, а пари за каруца няхаме. Сплашиха баща ми да ме закара с кола. Едва ми събраха деветдесет лева за всеки случай и тръгнахме. Стражарят вървеше донякъде с нас на кон, сетне ни замина и остави — не можех да избягам. Той беше от Гурково, при обиска се държа отначало много строго, но после омекна. Пристигнахме в Литаково. Рейсовата кола тъкмо заминаваше втори път за Орхание и ме прехвърлиха в нея. Сега пък аз изпреварих полицая и пристигнах в околийското управление без него. Шофьорът ме закара чак пред стълбите на управлението и ме свали на ръце. Събраха се всички стражари, а старшията Гочо, душевно ненормален от събитията през 1925 година, в които вземал активно участие, запита:

— Защо караш този?

— Това момче е от Радотина — обясни добродушно и откровено шофьорът, — викат го по някаква партизанска работа.

Старшията настръхна и ме изгледа кръвнишки.

— Къде ти е пакетът? — изрева грубо той.

Поясних му, че пакетът е у стражаря, който остана назад с коня.

— Хайде по мен! — измуча отново старшията.

Тръгнах. Поставиха ме отвън край стената на участъка, на една пейка, за да се не виждам с другите арестувани, които бяха вътре. До мен имаше едно счупено прозорче и аз видях двама запрени вътре. Не ги познавах и не можех да ги заговоря, защото стражарят, който ме пазеше, постоянно ме държеше под наблюдение. Един от арестуваните няколко пъти се опита да ми каже нещо, но нищо не излезе.

Беше слънчев пролетен ден и по двора имаше много арестувани за криминални деяния. Едни работеха нещо, други седяха, а един старец в преклонна възраст, дядо Геро, се припичаше на слънце. По едно време мина в униформа негово величество околийският Стефан Иванов. Всички присъстващи — и полицаи, и арестувани, си свалиха шапките и се наведоха с израз на верноподаническа покорност. Изглежда, че добре беше дресирал раята си. Само аз не свалих шапка и не се наведох пред страшния кръволок.

Той забеляза това и ме изгледа продължително и неприязнено.

Извикаха ме горе, в кабинета на началника, и аз тръгнах. Подир мене — стражарят с пушката. Картината беше хем комична, хем печална. Достигнах до големите каменни стъпала и лазешком почнах

да се катеря по тях. Наоколо пазителите на реда наблюдаваха чудесната картинка. Когато влязох в голямата зала с каменен под и никой вече не ни виждаше, стражарят се наведе, взе ме на ръце, изкачи ме по една вита стълба и ме остави край една врата. След това позвъни, отвътре отговориха, стражарят откряна вратата и аз влязох. След мен вратата отново се хлопна.

Бях лице с лице срещу управника на околията Стефан Иванов, с когото отдавна се знаехме, без да сме се виждали лично. Преминах спокойно стаята, отидох отсреща до стената, покачих се на един стол и си свалих шапката. През това време Стефан Иванов ме наблюдаваше. Зачаках.

— Е, Трифоне, аз отдавна те знам тебе, макар че не сме се виждали. Познавам те много добре — започна Стефан Иванов.

— И аз ви знам, господин началник.

— Радвам се, радвам се, че се видяхме. А сега я ми кажи в какви отношения бяхте с Коцо и Георги Пееви. Виждахте ли се често с тях. Като какви хора ги знаеш?

— Да, в много добри другарски отношения бях с тях, виждах ги много често, те бяха отлични хора.

Началникът бързо и изненадано ме погледна. През цялото това време той ровеше пакета ми на бюрото, който беше донесен от стражаря, поглеждаше внимателно всяка хартийка.

— Значи добри хора бяха, според теб, братята Пееви — продължи началникът. — Но те бяха комунисти. Значи и ти си комунист.

— Не отричам. Аз съм легален комунист.

Началникът пак бързо ме изгледа. Така бързото признание, което той може би не е очаквал, ни постави на чисти, открити позиции.

Той извади едно от писмата ми до Ангел Гешков, в което му съобщавах, че на всяка цена ще се помъча да уредя изпращането на делегати за конференцията (първата, тайната).

— Значи не те ще отидат — каза той, — а ти ще ги изпратиш, ти ще ги убедиш да отидат.

— Това, защото аз сам не можех да отида, господин началник, ако можех, не бих пращал други. Заявявам ви открито, че ако бях здрав, щях да съм първият функционер на партията в околията.

— Значи така, а? — каза началникът, като ме погледна косо.

Нямах нужда да лицемеря, да се отричам от идеите си, да се укривам. Не бях свързан с никакви условности. Все пак очаквах, че началникът ще откачи някоя волска жила и ще започне да ме налага с нея, както правеше с всички други. Но с мен той не направи това. Започна спор, за да ме разубеди в правилността на идеите ми. От време на време строго повишаваше гласа си и аз трябваше да мълча. Тогава блестеше звездата на Мусолини, в когото буржоазията виждаше спасител (Хитлер беше още непознат). Началникът много пъти го спомена в разговора си, него и доктрината му, към която отивал западният културен свят. На едно място в разговора твърденията му бяха толкова самонадеяни, че не можех да се въздържа и възкликнах: „Това е парадокс!“ Началникът подскочи.

— Това е парадокс за теб, понеже ти си надъхан с болшевишка пропаганда, твоето идейно равнище е едностранчиво, ти не познаваш нищо друго, освен комунизма. Ти самият, Трифоне, си един парадокс, едно изключение със своя фанатизъм. Съветвам те да се оставиш от тази заблуда, в противен случай ще пострадаш. Казвам ти открито ако дойдеш втори път, ще се биеш.

— Аз никога няма да дойда, господин началник, ако не ме докарате. Идвам не по своя воля...

— Казах да те докарат, защото ти участвуващ в работите на комунистите и знаеш всичко. Под прикритие на уж легална партия и въздържателни дружества те вършат нелегална работа. В рашковците намерихме въздържателни вестници. — Той отвори една папка и размаха вестника. Виж ги ти въздържателите, събрани на комунистическа конференция! Прилагаме ги към актовете им. Нека в Дирекцията видят какви въздържатели са.

Той върна вестниците, изгледа ме вторачено, продължително и отново каза:

— Вашата работа, Трифоне, че е нелегална, нелегална е. По-добре си признай, за да те не разкарваме и теб по-нататък.

— Аз не мога да призная неща, които не са истина. Нашата работа е напълно легална.

Началникът натисна звънеца. Влезе стражарят и му козирува до земята. Той му заръча да извика някакви хора. Влезе мъж, който се приближи към мен, и жена, която почна разговор с началника. Пред влезлия, който ми даде перо, папка и лист, дадох писмени показания,

които бяха прибрани. Началникът, който изглеждаше, че ме е забравил, се обърна към мен.

— Свободен си. Отивай си.

— Но как да си отида, господин началник, аз едвам мога да изляза до вратата.

— Кажи, къде искаш да отидеш?

— Ами в някоя кръчма, да преспя. Тъмно е вече.

Вън наистина се стъмваше. Началникът отново позвъни и каза на полицаия да ме отнесат двама стражари до някоя кръчма да преспя.

Същият стражар отново ме взе на ръце зад вратата и ме свали долу. Събраха се отново стражарите и почнаха да говорят свободно с мен. Един ме питаше истина ли имам шифър, друг — истина ли, че съм пратил телеграма до министър-председателя, трети — защо съм стриган, а не с коса като другите комунисти. Отговарях наляво, надясно, според въпросите — на подигравките с ирония, на глупавите въпроси с насмешка. Питях стражаря какво е това шифър, понеже дотогава не знаех, но и той не знаеше. Накрая двама стражари ме взеха на ръце и тръгнахме. Отначало ме носеше един, после, когато се измори, предаде ме на другия. Пътуването беше доста дълго. Картинката отново беше печална.

Отнесоха ме в кръчмарница „Старият гьол“. Тук се запознахме с някой си дядо Велчо, който имал убит през събитията син, приседна до мен, почерпи ме, плати ми вечерята и искаше да ме отнесе някой у дома му. Но по едно време пристигна Гочо старшията, погледна го кръвнишки и грубо го изгони. След това се прилепи до мен и се опита да започне разговор. Убеждаваше ме, че е по-голям комунист от мен, но още не му било времето, че трябвало и аз да се откажа. Стоя, докато се разнесоха всички клиенти и кръчмарят затвори кръчмата. Едва тогава се запиля и ме освободи от присъствието си.

На другия ден се спазарих с един литаковски каруцар да ме откара до Радотина. Взе ми седемдесет лева. Около петдесет души ме заобиколиха на площада в село да узнаят бит ли съм и защо са ме откарали. У дома заварих жената на Коцо и много други, които утешаваха мама. Тя обаче беше почти убедена, че няма да се върна вече. Кметът беше разказал за тези, чиито членски карти и декларации се намериха у дома, членството им стана явно и те също страшно бяха

се изплашили, а жените им плачеха. Насаденият през 1925 година ужас още владееше селото.

През лятото се запознах с една изключителна жена, напомняща Горкиевата „Майка“ — баба Койна от Орхание, майка на Иван и Васил Пееви, убити през 1925 година. Представителна жена с горда осанка, тя беше съпруга на офицер и животът и беше минал в еснафско охолство, без да знае какви страдания я очакваха на стари години.

Когато и двамата и синове биват убити, старият капитан Пею Тодоровски се затворил и една стая, спуснал пердетата, не искал да види никого, дори и нея. Всички, които са отивали да му кажат някоя утешителна дума, да го видят, да му изразят съчувствието си, са били връщани обратно. В стаята старецът е приемал само вода и по малко хляб. На четиридесетия ден умрял от скръб и изтощение. Баба Койна останала самичка на света. Но понесла стоически всичко.

Жената на капитан Иван Пеев се оженила втори път за богаташ в София и не пожелала вече да види свекърва си. Жената на Васил имала дете, момиченце, в което бяха всичките надежди на юначната стара жена. Тя беше учителка някъде и всяко лято идваше при свекърва си в Орхание.

Баба Койна дойде под предлог да търси черничева шума за буби, а фактически като функционерка на червената помощ и донесе седемстотин лева за жената на Коцо. Понеже последната отсъствуваше в момента, аз получих парите с ангажимент да ги предам.

Говорихме много със старата жена. Тя се движела в София из партийните среди, познаваше почти всички партийни функционери, била в клуба на партията, в редакцията на „Новини“. Когато каза за некролога на Коцо, че бил много харесан в редакцията, запитах я: „Ами кой написа некролога на син ви Иван?“, тя се наведе и полугласно ми каза: „д-р Дюкмеджиев“. Баба Койна беше вече изпитана конспираторка. Със същия полушепот, макар че в стаята бяхме сами, тя ми разправи много нещо, което знаеше около избиването на арестуваните в казармите. Но и самата тя не знаеше мястото, където са убити и погребани. Нейните синове бяха убити —

Иван в обществената, а Васил при масовото избиване с бомби на пътя за Долна баня, където бил земемер. „Изгубих всичко най-скъпо — продължи тя, — сега съм самичка. Но ще работя за идеите, за които загинаха моите синове, ще бъда между техните другари. Ако полицията ме хване, на парчета да ме накъса, никога не ще чуе ни дума от мен. Нека отнемат и моя живот, ако им е нужен“.

Тя идва и втори път и донесе още триста лева. За всичко жената на Коцо се разписа. След това посетих баба Койна два пъти в нейната къща в Орхание. Заварих я и двата пъти сама. Радостта и беше безкрайна. Първото посещение беше през сговористкия режим. Тя още се държеше. Оплакваше се, че стаите и стоят празни, никой ученик не смее да дойде у нея на квартира, защото ще го обвинят, че съчувствува на „противодържавни идеи“. Стефан Иванов зорко следеше кой влиза и излиза от тях. Втори път я посетих през блоковия режим. Околийски управител тогава беше Никола Тодоровски, неин девер (брат на мъжа ѝ), отчаян пияница. Той искаше да ѝ отнеме къщата за общинско място, разширили бяха улицата за сметка на нейния двор, бяха и заповядали да ограда двора с високи тараби. Въобще оплака ми се от неговия тормоз, който надминаваше този на Стефан Иванов. Тя беше изоставена и се чувствуваше огорчена. По това време за разтуха ходеше и по цели месеци прекарваше при снаха си, Василовата жена, и при внучката си. Баба Койна нямаше нужда от материална помощ, защото вземаше пенсията на мъжа си. Но тя искаше морална помощ, искаше заинтересованост и признателност от другарите.

Тази славна жена доживя до 1940 година и умря, след като беше парализирана от няколко години. Вярвам, че когато обществените условия у нас се променят, ще се намерят другари да си спомнят и за нея.

През 1928 година организирахме нова конференция и на двата района с пратеник на ЦК, Аврам Стоянов. На тази конференция отидох като делегат от нашето село. Този ден нашите се готвеха да вършеят и трябваше да записвам кофите. „Един ден през годината да ни дотрябваш и да те няма“ — лютеше се мама, но не я питах и отидох. Понеже няхаме преки транспортни връзки с Новачене, отидох с автомобил до Орхание, а оттам с друг автомобил до Новачене, където прекарах цяла седмица у др. Иван Ханджийски (Странджата). Конференцията отново организирахме тайно. Така правехме

конференции и до 19-майския преврат, никога не можахме да извоюваме легалност в нашата околия. Конференцията мина много добре, но другарите, макар че пристигаха у Ханджийски, се събраха в друга къща и аз не можах да присъствувам.

После доведоха Аврам Стоянов при мене у Ханджийски, където приказвахме по много въпроси, разпитах го за много неща, които ме интересуваха. Аврам Стоянов беше с младо, интелигентно лице, но с бяла коса, която му придаваше някакъв особен ореол. Според неговите разкази, тя побеляла от инквизиции през 1925 година.

През същата година образувахме и младежко дружество отначало с осем члена, но после членовете нараснаха и през блоковия режим достигнаха тридесет. И събранията на ремсовото дружество ставаха в моята стая, ръководех и неговата работа, макар че имахме отделно настоятелство, но младежите не умееха още и нямаше кой да ги ръководи. Времето ми почти изцяло беше заето с партийна дейност. Работата вървеше мудро, няхмахме кадър, кадърът изчезна през 1925 година и не можехме лесно да създадем нов. Особено при общински избори не можехме да намерим пълнолетни хора да ги кандидатираме. Всички бяхме млади, а старите не бяха партийци и не смееха да се пишат. В отчитането някои от членовете бяха много мъчни. Това ми създаваше винаги голямо главоболие и разпавии. На събранията винаги по няколко души отсъствуваха. Когато имаше партийно окръжно, събирах ги, прочитах го, обяснявах им смисъла, разисквахме, вземахме някакво решение, което оставаше често неизпълнено. Протоколи за заседанията не водехме.

През 1928 година се яви на бял свят и брат ми Димитър. Бяхме пет дена вкъщи и заедно с родителите си ставахме седем души. Разходите на семейството се увеличиха, а доходите намаляха. След смъртта на дядо от имота взеха и двете сестри на баща ми. Почнахме да вкарваме по-малко жито вкъщи, по-малко царевица, по-малко сено. Особено се влоши положението през 1929 година, в която година ни умря една биволица и трябваше да я заменим с друга. Разболя се баща ми и разпиля около три хиляди лева за лекуване. Той продаде дървата от една кория за осем хиляди лева и парите бяха похарчени до стотинка. Тази година той за пръв път не можа да плати държавния и общинския данък. Мизерията почна да се чувства вкъщи.

Задоволявах се само нужди от първа необходимост. Не можехме да вземем и парче платно за долно облекло.

През 1929 година покрай партийната развих и голяма есперантска дейност. Понеже кореспондентката ван Есен напоследък почна нередовно да ми отговаря, като с месеци забавяше отговорите, аз публикувах адреса си и получих седемдесет писма с покана за кореспондиране. Никога не предполагах, че ще бъда така претрупан с писма. Болшинството от тях бяха от СССР и Германия, а от другите страни получих само по едно-две писма. Избрах си четири кореспондента от Германия, пет от СССР, двама от Швеция, двама от Франция, един от Холандия, един от Австрия, един от Съединените щати. А после допълнително взех от списанието адреси от Англия, Япония, Китай и други страни. През 1930 година беше създадена нова международна пролетарска есперантска организация ИПЕ (Интернационал на пролетариите есперантисти) с орган „Интернационалист“. В страниците на „Интернационалист“ дадох много статии за положението в България. Списанието беше класов пролетарски орган. Всичко печатах под псевдоним „Селянинът Х“. В България по това време почна да излиза на български език вестник „Международен език“, в който дадох две уводни статии. Същият вестник беше преименуван после на „Международен рабселкор“. В него се поместваха писма на чуждестранни работници с подходящи снимки. По едно време той стана толкова голям и с толкова илюстрации, че почна да съперничи на „Поглед“. Кореспондентите в чужбина, на които го изпратих, се учудваха как нашите есперантисти могат да издават и издържат такъв вестник.

Класовата пролетарска преса от ден на ден се увеличаваше и всичко ни се изпращаше в един или в няколко екземпляри и всичко трябваше да се плаща, а това беше трудно. Всичко се раздаваше на вересия, парите събирах после и имах големи грижи и с финансовата част.

През тази и последните години кореспонденцията ми с приятели от чужбина беше усилена. В едно писмо за Германия, СССР или друга държава аз влагах още две-три, които кореспондентът препращаше на свои разноски. На самия мен другарите изпращаха специални пощенски купончета за отговор, защото бях много зле със средствата за подобна голяма кореспонденция. Понякога пращаха и дребни суми.

От СССР особено се сприятелихме със студента Евгений Мелник, който живееше в едно голямо московско общежитие с шестстотин студента. Едно писмо бе печатано като статийка в „Безбожник“. Интересни бяха илюстрациите в „Безбожник“. Мелник ми пращаше и „СССР на стройке“, голямо разкошно списание с чудесни илюстрации. Социалистическото строителство ни възхищаваше и двата екземпляра на списанието, които получих, тръгнаха от ръка на ръка из околните села. Пращаше ми интересна литература и доктор Пенцик от Харков.

Кореспонденцията ми, вътрешна и международна, беше голяма и от година на година се увеличаваше. Тя надминаваше половината от пощата на цялото село. Владеенето на чужд език ми донасяше незаменима полза. То разшири умствения ми хоризонт, даде ми широки познания, свърза ме с далечни и неznайни страни. Всичко това ми доставяше голяма радост и често си мислех колко ограничен, колко назад бих останал без него. От него научих по-добре и българската граматика, много думи от други езици, особено латински.

През 1929 и 1930 година почнахме да организираме и жените и много момичета влязоха в младежкото дружество. Стаята ми едва побираше събранията на членовете. Направих и сложих голяма пейка, много столове, посетителите сядаха и по кревата, но пак за всички нямаше място — мнозина стояха прави. Това също много ме радваше, като виждах резултата от своята работа, която помогна да се осъзнае болшинството на младежта от селото. Младежкото дружество имаше вече добър кадър.

През зимата се заговори за законодателни избори. На третия ден на Коледа земеделците устройха публично събрание в селото ни с оратори Минчо Стамболиев от Ботевград и Попстефанов от с. Рашково. Дойдоха другари и ме отнесоха с един стол на събранието, понеже място не можеше да се намери, училищната стая беше претъпкана с народ. Минчо Стамболиев почна да говори, но хората клюмнаха глави. Когато заговори Попстефанов, събранието се оживи. След събранието влязохме в оживен спор с Попстефанов по въпроса за единодействието на работници и селяни, за грешките на БЗНС и др. Спорът му направи такова впечатление, че после той почна да идва у дома на политически разговори. Беше привърженик на трудовия блок, но го разбираше само като партийна коалиция, докато ние влагахме съвсем друго съдържание в това понятие. Попстефанов нямаше право да се избира за народен представител, а готвеше за такъв Стоян Велев от селото ни. Но последният беше десничар — държеше с буржоазната опозиция.

В селото имаше условия и за наше публично събрание. Няколко пъти писах до София, като исках да ни изпратят някой добър оратор. Изпратиха ни човек за Великден, но за жалост забравих името му. Дойде у дома. Пристигането беше съвсем неочаквано, когато всичко живо беше на хоро и в стаята бях съвсем сам. За вечерта успяхме да съберем групата, а за другия ден — събора, получихме разрешение от кмета за публично събрание, което мина отлично. Стаята не можа да събере стъклия се народ, защото имаше другари и от околните села, затова мнозина насядаха по прозорците на училището, други се покатериха по зида. На събранието влязоха и всички членки на младежкото дружество и това направи голямо впечатление — жени на публично събрание! След събранието очаквахме арести, но мина без такива.

Още преди коледните празници тежко се разболя сестра ми Надка, която тъкмо беше тръгнала на училище. Тя беше красиво

момиче с черни гъсти коси и черни очи. Отначало по гушата и гърдите ѝ се появиха червени петна, които помислихме, че са от ухапвания на бълхи. Петната станаха доста големи и аз казах на мама: „Трябва да почистим, бълхите не само че изядоха Надка, но просто я обезобразиха“.

Момичето не се оплакваше от нищо и си ходеше редовно на училище, затова доста късно се досетихме, че това не са следи от бълхи, а болест. Повикахме фелдшера едва когато из носа на момичето потече кръв. Той я спря, прегледа болното и каза, че петната са подкожно кръвоизлияние. През нощта от носа на болното пак потече кръв и ни изплаши всички. Отново викахме фелдшера на нощна визита и той пак за момент я спря. Когато се върнах от земеделското събрание, на което другарите ме носиха, заварих домашните умислени, угрижени. Казаха ми, че за четвърти път от носа на болното е изтекло много кръв и фелдшерът пак е идвал. Разтревожих се. Болестта не беше добра. Настоях да откарат момичето на другия ден в Орхание при лекар. Но нямахме пари, баща ми беше се свил, не излизаше в село, не поискваше, където е дал, а роднините, които му даваха заем, му спряха кредита. Докато да вземе пари със запис от кооперацията, минаха още два-три дена. През това време болестта се засили, момичето почна да се оплаква от болки в пръстите. Когато най-после го откараха на преглед, беше доста късно. Докторът беше открил болестта, от която се пръскаха червените кръвни телца под кожата, предписал беше желатинови и други инжекции, които фелдшерът в селото редовно слагаше, и бе казал, че момичето ще оздравее, ако не стане нещо с далака.

Но въпреки лекуването развитието на болестта тръгна зле. Болното започна да пици от болки в краката, ръцете, устните. Трябваше силно да притискаме пръстите на ръцете му, за да му създадем илюзията за олекване на болките. След това почна да пици от болки в корема — далакът беше вече засегнат.

Никога няма да забравя тези страшни, ужасни дни. Вкъщи имаше винаги хора — роднини и познати. Мама се движеше като сянка из двора, гледаше да се скрие някъде и да плаче. Но момиченцето усети това, не и даваше да излезе от стаята, като казваше: „Ти искаш да излезеш да плачеш, аз не давам“. Всичко вкъщи се обърка, работата едва се поглеждаше. Седях на кревата до болното, стисках му пръстите

да не пици, а то ми говореше: „Бате, ще умра, мъчно ми е за тебе, за мама, за татко, за Досо и Ценка“. Пулсът му силно биеше. Виждахме всички, че ще умре, но не можехме да му помогнем. То слезе от кревата и пожела да постелем на пода. Тук след ден-два момиченцето изпадна в агония, но не умираше. Скърцаше със зъби, даваха му мляко да пие и то веднага го повръщаше. Така продължи два дена и две нощи. Какви ужасни мъки, каква ужасна смърт! Най-после на третия ден сутринта склопи очи. Избягах в стаята си, заключих се и виках, колкото глас имам. Скърбта просто ме влудяваше. Мама дойде и едва ме успокои. След това слязох и седнах до смъртното легло на момиченцето. То нямаше нова рокля, мизерията ни притисна напоследък, децата бяха четири, пък и никой не предполагаше, че ще умре. Бяха му ушили простичка рокля от черно платно, едва след като видяха, че ще умре. Беше обуто в обуца — то имаше нови обуца и когато ги изуваше, след като беше ги носило през деня, почистваше ги грижливо и ги увиваше в кърпа.

Отрязвах къдрици от косите на сестричето си, увих ги в една тетрадка, в която беше писало буквите, и ги поставих на дъното на куфара. Години минаха оттогава. Времето излекува скърбта. Но винаги, когато исках да извадя тетрадката и свития в нея кичур коса, отново скърбта ме обземаше, обхващаше ме нерешителност и тетрадката с кичура оставаше непипната.

Учителката доведе отделението и изпратиха малката покойница до гробищата. След това животът тръгна по обикновения си път, само ние с мама не можехме да се съвземем от сполетялото ни нещастие. Особено когато настъпи пролетта, мама по цял ден плачеше, а аз гледах да се отстраня в градинката на дядо Евтим и да се предам мълчаливо на скърбта. Но полека-лека моята скърб минаваше. Обществена дейност, другари, преса, разностранни грижи отново обхванаха вниманието ми. Само мама продължаваше да плаче и скърбта и не намаляваше, колкото и време да минаваше.

През пролетта на 1930 година отново бях арестуван. В града арестуваха много ученици, между които няколко и от нашето село. Намерили у тях книгата „Сто процента“ и много други. Учениците, за да се спасят от изключване, казали, че са мои. Но аз не знаех как стоят работите, току-що бях дал на един от учениците опасна циклостилна брошура и предполагам, че нея са хванали. У дома дойдоха групов

агент и пристав, преобърнаха цялата ми библиотека, взеха ми „Химни на труда“ и много други книги и откараха и мен с държавния фойтон на околийското. Щом стигнахме, вкараха ме в една килия, в която заварих двама ученици от други села. Те ми казаха, че нищо важно не е открито и аз се окопитих. Казаха ми, че Пешо от нашето село е взет за организатор на кръжоците между учениците, бит е жестоко и е поставен в килия № 1, най-ужасната. Сведенията полицията беше получила от сина на Стефан Сариев, който също беше между арестуваните, но стоеше отвън и пушеше със стражарите. Това, което узнах, ме постави на ясно за всичко станало. Когато ме изкараха навън, повтори се старата печална и позорна картина — аз, арестуван, напред, стражарят с пушка след мен, а когато се затулихме в салона на околийското, отново стражарят ме взе на ръце и занесе до кабинета на началника, където заварих Стефан Сариев, без да го познавам. Отново разправия с началника, че съм въздействувал на Пешо, че съм го направил комунист, а той, от своя страна, комунизирал учениците. Хванали бяха една моя статия за Смирненски. В Орхание готвеха Смирненски лист и ми поискаха да я напиша, но тоя лист остана само проект, а статията остана у Пешо, където я бяха намерили. Имах доста разправия за нея, защо съм я писал, защо съм я дал на Пешо, а той я чел пред учениците и пр.

Пешо страдаше от слабо сърце поради прекарван остър ревматизъм и се уплаших, че сегашният режим на побой и карцер може да бъде фатален за него. Казах на началника как стои работата и че ако той не вземе мерки да го извади оттам, това значи, че нарочно го убива и когато изляза от ареста, всичко ще изнеса пред прокурора и пресата. Началникът настояваше, че Пешо не е бит, че в участъка никой не е бит. Нареди да го доведат, като ми заповяда да мълча, докато го разпитва. Доведоха го и началникът го пита бит ли е. Пешо потвърди. „Къде те биха?“ — повтори началникът. Пешо каза, че го били по лицето с плесници и юмруци и по стъпалата — с бичове. „Кой те би?“ — запита отново началникът. „Приставът и груповият агент.“ Отново разправия с началника, отново заплашване, отново писмени показания и после: „Свободен си“.

— Ами къде да отида сега? — попитах.

— Кажу къде искаш да отидеш?

— Искам да отида в квартирата на Пешо.

Началникът нареди и отново един стражар ме взе на ръце и отнесе в къщата, където живееше Пешо.

Книгите не ми върнаха. Прекарах два-три дни в града, пратих дописки до пресата и отново се прибрах у дома.

В началото на 1931 година имаше ново полицейско претърсване у дома. Агентът Григоров дойде направо от Дирекцията на полицията да прибере есперантската ми кореспонденция, да я проверят, да не би да съдържа нещо опасно. Едва спасих снимките и картичките. Писмата, около два-три килограма, бяха конфискувани и отнесени. Агентът ми даде адрес къде да ги търся: Дирекция на полицията, отдел държавна сигурност, Никола Гешев. Ако писмата са безопасни, ще ми ги върнат. Но не ги върнаха вече.

По това време започнах да се явявам между хората. По-рано никак не излизах из село, освен когато другарите ме изнасяха по някакъв важен случай. Сега почнах всеки празничен ден да излизам в село. Отначало това ми беше трудно. От къщи до площада разстоянието е около двеста метра. Това разстояние изминавах с няколко почивки за отиване и връщане. Обикновено излизах в село следобед и се прибирах вечерта късно. Отначало много се изморявах, но после привикнах.

Щом започнах да излизам, много работи почнаха да се вършат по-лесно и по-акуратно. Всеки момент можех да видя партийците и младежите и да им поръчам, каквото е нужно, без да ги викам у дома.

От години насам не бях излизал по полето и забравих къде ни са нивите. Извън селото излизах само когато ме арестуваха или пътувах нанякъде. Съвсем се откъснах от природата и това много ми тежеше, но нямаше какво да се прави.

Всяка есен купувах бостан от Мездра и го препродавах в село да изкарам някой лев. Спях в дюкяна. Когато кираджията не беше свой или не умееше сам да ми купи бостан, качвах се и аз в колата и отивах в Мездра да купя лично бостана, от който и самият аз нищо не разбирах. Спяхме по пътя във върбалаците покрай Искъра. Когато се събудех, често по завивките ми имаше роса. Но ползата беше малка — едва икономисвах по триста-четиристотин лева. Селото беше малко, хората нямаха пари, а освен мен продаваха и двама-трима бакали и

кръчмари и клиентите се деляха. Моите клиенти ядяха на юнашка вересия и ме замъкваха, особено младежите.

През 1931 година стана важно събитие — законодателните избори. По този случай обиските и претърсванията у дома се увеличиха. А след изборите претърсванията ставаха във връзка с акционните дни.

Изборите приближаваха и ние се стегнахме. От Новачене често пристигаха хора и донасяха нареждания и материали. Ние знаехме и властта също добре разбираше, че не можем да изберем депутат в околията. Но народноблокарите се разцепиха на две — официална листа начело с адвоката Борис Павлов от Етрополе, демократ, втори беше Стоян Велев от нашето село и друга, неофициална листа начело с Минчо Стамболиев от Ботевград, земеделец, и Стефан Сариев, националлиберал. Стоян Велев идва при мен с молба да го подпомогнем, като за партията гласуват само малко хора, колко да запазим бюрото. Казах му, че това не може да стане. Ние заверихме листата начело Иван Ханджийски (Странджата) от Новачене, който беше навършил тридесет и една година. Изпратиха ни петстотин сребърни бюлетини, та в случай че конфискуват от тях, да имаме в запас. Изпратиха ни много пропаганден материал, който разлепихме и разнесохме между избирателите. Всички партии направиха големи публични събрания. Направихме голямо събрание и ние в училището с оратор Васил Василев, студент от Лъжене. Когато разбрах, че той ще бъде оратор и че са ни оставили напълно на местни сили, уплаших се, че ще се провалим. В училището дойде много народ, отново влязоха жени и момичета. Тъкмо да открия събранието, пред мен се изправи един стражар и ни поиска разрешението. Разрешение нямахме. Кметът беше се скрил, като мислеше дано си направим събранието без разрешение, за да бъде и той с умити ръце. Но стражарите не отстъпиха, докато не намерихме кмета и не получихме разрешение. Открих събранието с няколко думи и дадох думата на Васил Василев. Той говори така добре, така ентузиазирано, че ме изненада и развълнува. Цялото училище ехтеше от ръкопляскане, ръкопляскаха и земеделците, които бяха дошли да чуят и нашата дума, ръкопляскаха и

стари, и млади. Нашето събрание мина най-добре от всички села в околията.

Два-три дни преди изборите дойде полицейска хайка в селото. Всички предполагахме, че ще арестуват част от опозицията. Но скоро стана ясно, че искат да бият кмета, заедно беше разрешил събранията на всички опозиционни партии. Агентът направи донесение срещу кмета и сега голямата хайка искаше да го арестува и малтретира. Но кметът взе мерки. На площада се строеше къща. Той събра майсторите, които туриха секирите на ръка и заедно с общинските агенти и много народ почнаха да се разхождат мълчаливо по площада. Хайката разбра, че не ще може да изпълни намерението си и се измете от селото.

На изборния ден бях застъпник на партията в изборното бюро. Денят мина спокойно. Вечерта изброихме четиридесет и седем сребърни бюлетини. Такъв резултат и преди 1925 година в селото не бяхме имали. Сговорът получи около сто и двадесет гласа, официалната народноблокарска листа — около сто и четиридесет, неофициалната — около тридесет, и социалдемократите — около петнадесет. В цялата околия получихме около осемстотин гласа, двете народноблокарски листи — по три хиляди и триста гласа, сговорът — три хиляди и деветстотин и взе двамата депутати. Но резултатът в околията не беше показателен за цялата страна. Сговорът се сгромоляса под тежината на собствените си престъпления, а ние с радост узнахме, че имаме тридесет и двама народни представители.

След изборите бентът се отприщи. Почнаха стачките в цялата страна. Народноблокарската власт ги смазваше с полиция и войска. Илюзиите за демокрация, народна власт и прочее бързо се изпариха. Класовата борба се засили и задълбочи. Нашата преса нарасна. Започна да излиза и „Работническо-селско знаме“, орган на парламентарната група на РП. От него получавахме петнадесет броя, от „Работническо дело“ — петнадесет, от „Международен рабселкор“ — десет, „Младежка искра“ — десет, „Свободомислец“ — пет, от синдикалния вестник „Единство“ — пет, много брошури и позиви. „Ехо“, „Поглед“, „Релеф“, „Научна мисъл“ се получаваха по един или няколко екземпляра. Всичко трябваше да се разнесе, раздаде, за пресата да се събират парите.

На 28 август райкомът насрочи голямо публично събрание в село Новачене с оратор от ЦК. Изпратиха ни народен представител. На тази

дата ставаше голям събор в село Новачене. Разлепихме афиши, проагитирахме събранието във всички села. На 27 август отидох за бостан. На 28 август вечерта пристигнахме в Новачене на гости на Странджата. Ораторът вече беше дошъл и също беше у Странджата — селянин от Тракия със сетре, пояс, щавени цървули, калпак. У Странджата около народния представител се бяха събрали най-активните другари от селото и от околните села. По едно време нахълта униформена и цивилна полиция, която покани всички, с изключение на народния представител, да се явят в участъка. Никой не искаше да отиде и стана голяма разправия. Най-после другарите решиха да отидат до участъка, но там ги задържаха, макар че им беше обещано да не бъдат арестувани. Новината обиколи селото. Събра се много народ пред участъка и под неговия натиск полицията освободи арестуваните.

На другия ден излязох рано на площада с бостана. От града пристигна почти цялата полиция, около петдесет униформени полицаи заедно с пристава. Накъдето и да погледнеш, навсякъде стражарски униформи. Събранието беше забранено. Приставът на кон се разхождаше по площада. Враговете тържествуваха. Никой и не предполагаше онова, което стана.

Около дванадесет часа народният представител беше издигнат на ръце и почна да говори. Полицията налетя, но стана сбиване и тя беше отблъсната. Един другар от Новачене хвана сабята на пристава и коня му за юздата и той така се въртеше на място, без да може да помръдне.

Тогава полицията почна да стреля. Събралият се народ налетя на сергиите и почна да замеря полицаите, с каквото му попадне — грънци, цървули, секирчета и различни предмети. Ако бях по-близо, може би и моите любеници щяха да полетят срещу полицията. Заплющяха и камъни. Полицаите побягнаха, а възбуденият народ ги гонеше и биеше. По-страхливите от публиката също побягнаха. Стана страшна бъркотия. И в нея можеше да се види как някое гърне лети във въздуха, плюсва върху някой стражар и се пръска на десетки парчета. Много стражари, които стреляха ниско, бяха тежко бити, другите се разбягаха и скриха. Събранието беше проведено, следобед народният представител си отиде.

Арестите почнаха още към четири часа, продължиха и следния ден. Новачене гъмжеше от полиция. Станаха арести и в околните села.

Само от нашето село нямаше арестуван никой. На третия ден пристигна един учител от Литаково и ми донесе за подпис протестна телеграма. Пратихме я до министъра на вътрешните работи с копие до класовата преса и до в. „Заря“, където веднага се появи. И понеже в нея беше писано, че арестуваните са бити, началникът Тодоровски се заканил, че ще се „справи с мен“. Когато му казали що за човек съм, заявил: „Ако ще и половин човек да е, пак ще се справя с него“. Но случи се, че през народноблокарския режим въпреки многобройните обиски не отидох в околийското управление при новия началник.

През лятото на 1931 и 1932 година в село беше др. Асен Тодоров Атанасов, студент по медицина, син на моя учител, когото използвахме да говори на партийните и младежки организационни събрания. Публично събрание не ни разрешиха вече. В 1931 година в селото ни почна построятката на водопровод. От всички държавни служещи събираха по хиляда — две хиляди лева под страх на уволнение, а останалата част от селяните трябваше да работи ангария. Ние излязохме по този повод с подробна публична декларация, като искахме държавата да отпусне тръбите безплатно, а на работниците да се заплаща.

При всеки акционен ден в селото почнаха да се явяват червени знамена. Аз ги рисувах, други ги окачваха. Но най-голямата акция се проведе на 1 август 1932 година. Тогава станаха две големи събрания на младежите у дома — едното масово, другото — на актива. Активът издигна червено знаме на единствената топола в селото, привързано с конец, който трябваше да бъде дръпнат, и знамето да се развее точно срещу 1 август. Но някои деца го забелязаха и се разприказваха. Общинските служещи се покатериха и го свалиха още същия ден. На масовото събрание бе решено на 1 август да се проведе публична акция. В селото имаше само двама полицаи, които не можеха да попречат. Много пъти бяхме вземали подобни решения, които не се провеждаха. Мислех, че и сега ще бъде същото. Но стана нещо неочаквано. Вечерта на 1 август около четиридесет младежи се събраха на площада и с „Жив е той“ и други революционни песни тръгнаха из улиците. Кметът и стражарите ги настигнаха под селото и се опитаха да ги разпръснат, но не успяха. Тогава удариха на молба и убеждаване — манифестацията да престане, в противен случай лошо ще стане. След приключване на манифестацията задържаха няколко души, но ги пуснаха с предупреждение на другия ден всички да бъдат в село. Но младежите не послушаха, а отидоха в Краево, където на 2 август, Илинден, на някакво църковище ставаше нещо като събор.

Краево и Радотина от години водеха спорове за общински мери и гори. По това време Краево беше изостанало село, без нито един класово осъзнат селянин, всички гласуваха за властващата партия. От селото съобщили по телефона в околийското управление, че комунисти от Радотина дошли да им смуцават празника и провеждат някаква акция. Това още повече отегчи положението на младежите. Още същия ден от града пристигнаха около двадесет стражаря, отидоха в Краево, арестуваха всички радотински ергени и ги поведоха през село за Ботевград. Но на площада се събра голяма тълпа народ, мъже и жени, която не даде да откарат арестуваните, около тридесет души. Затвориха ги в училището, където прекараха през нощта, а на другия ден ги освободиха. Оставиха само пет души, които откараха в околийското, но след три дни и тях освободиха. Така завърши първоавгустовската акция, най-високият пункт, до който достигна революционното движение в селото ни.

През това време моята популярност, за добро или зло, растеше от ден на ден. Може би поради физическото ми нещастие полицията мислеше, че имам някаква дяволска сила, която направлява движението в цялата околия. Имаше другари, които ме превъзхождаха по образование, способности, активност, но те бяха в сянка, почти незабелязани, прицелната точка бях аз. Много пъти при арести или тормоз насъскваха несъзнателните родители на някои другари срещу мен. Почнаха хули и закани от разни страни. Някои отиваха дотам, че се нахвърляха и върху родителите ми, които държаха отговорни заради мен. Почнаха съвети и от родителите да се отдръпна от борбата. Сляпата кампания на съзнателни и несъзнателни врагове стигна дотам, че почнаха да ме държат отговорен и за изчезналите през 1925 година, макар че тогава бях още твърде млад. Където и каквото и да станеше, смятаха, че нишките излизат от моята стая. Всичкият този морален и физически тормоз трябваше да се изтърпи. Бяха ми необходими много воля, много кураж, много вяра в делото, за да устоя срещу този широк, разностранен фронт. Трябваше да подкрепям духом другарите, които често отпадаха. За мен беше създадено мнение, че съм от камък, от желязо и само трябва да напътствувам и подкрепям другите. А аз прекарвах много тежки минути. Колко нравствени сили ми трябваша да устоя!

През август 1933 година ме сполетя ново нещастие — разболях се от гноен апандисит. Кризата беше така силна, че паднах в градината, където бях в момента, и не можех да се помръдна. Руйна пот от цялото ми тяло и намокри не само ризата, но и палтото. Внесоха ме, като ме мъкнеха за краката и раменете, и ме наместиха на леглото. Болките бяха така силни, сякаш кол беше набит и корема ми. Вечерта пристигна фелдшер от Гурково и се усъмни, че имам преплитане на червата. Той ми сложи две инжекции, извъртяха ме настрана и ми направиха клизма, недопустимо в такива случаи. Фелдшерът си отиде, като поръча веднага да ме откарат в София, защото съм имал преплетени черва. Под влиянието на инжекциите заспах.

Сутринта се събудих късно и помислих, че вчерашните и снощни болки са отминали като страшен кошмар. Исках да стана да си помета стаята и да се облека. Беше неделен ден и щяхме да имаме събрание. Надигнах си главата, но тя хлопна обратно на възглавницата. Разбрах, че нещо страшно е станало с мен и ще ми трябва много време, докато се съвзема. Към обед почна повръщане и болките се повториха в по-слаба форма. Коремът отдясно беше твърд като камък. Така изкарах около две седмици, без да ми олекне. Отидох на преглед при д-р Вълков в Ботевград и той каза, че това е капсулиран гноен апандисит. Изпрати ме в болницата да слагаме лед. Болничният лекар д-р Тодоров отсъствуваше и го заместваше д-р Дроздов, познат, който ме прие веднага. Но след два дена се прибра д-р Тодоров, прегледа болните, приближи при мен, пипна ме по корема и каза: „Този какво търси тук? Като се пукне този абсцес, какво ще го правим? Да отива веднага в София“. Съобщих по телефона за пари у дома. Нашите взели назаем шестстотин лева, които ми донесе братовчед ми Кольо и с него заминахме с рейса за София. С пристигането отидохме веднага в Първостепенната болница, в хирургията, където имаше оперирани и други радотинци. Един лекар ни върна, че нямало място и ни отправи в Александровската болница. Веднага заминахме за там. Здрачи се. Като бяхме сигурни, че тук има място, разплатихме се с файтонджията и братовчедът ми ме внесе в амбулаторията. Но се оказа, че и тук няма място. Докторът, който ме прегледа, каза: „Ако можеш да спиш тук, на тази маса, остани, друго легло нямаме“. Масата беше тясна и висока, за преглед. Пропаднах. Тежко болен, неподвижен, не ме приемаха и нямаше къде да спя. Пратих братовчедата отново за файтон, но вече беше

се стъмнило и файтонджиите около Александровската болница, си бяха отишли. Налегна ме отчаяние. Братовчед ми ме взе на ръце и ме носи много време, оставя ме, почива, докато достигнахме най-близкия хотел. Не можех нищо да ям. Имах силни болки вдясно и температура, също страшно стомашно разстройство. През нощта прекарах много лошо. На сутринта с автомобила на хотелиера отново отидохме в Първостепенната болница. По настояване на Д. Кодов, учител от селото ни, излезе д-р Тодоров, истински Херкулес, и ме прегледа. Апандиситът не беше нормален и той повика и една лекарка. И двамата ме пипаха, натискаха, с колебливи стъпки отидоха в операционната. След малко ме извикаха и внесоха при самия шеф на хирургията доктор Морфов. Опипа ме и той внимателно и каза на братовчедата: „Откарай си го обратно в село!“ „Защо, нямам ли апандисит?“ — попитах.

— Имаш, но не е опасен, хронически е. У дома ще пазиш диета, ще се храниш със сутляш, компот, леки храни и ще мине.

Свърши се! Сега накъде? Идването в София нищо не ми помогна. Реших да отида при доктор Богданов. Взехме файтон и отидохме до кабинета му. Беше порядъчно застарял. Прие ме любезно и с помощта на слугинята ме покачи на рентгена. Дробовете още бяха здрави, чисти. На корема рентгенът нищо не можеше да помогне. Докторът каза, че твърдината отдясно е голямо срастване на червата. Хирургията не беше негова специалност и той нищо не можеше да ми помогне. Даде ми някакви прахове против стомашното разстройство. Чаках дълго братовчедата в кабинета на доктора, който отиде да ми търси място за пренощуване. Вън валеше проливен дъжд. Изядох половин килограм грозде, което купихме из пътя, защото имах силна жажда, но го повърнах всичкото. На мръкване братовчед ми пристигна с файтон. Съседът Тодор, който по това време беше на работа в София, беше се съгласил да ме приеме. Отидохме на самия край на „Надежда“ в страшна кал. В схлупената малка къщичка ни посрещна силна миризма на непроветрено, теснотия и мрак, но влязох в топлатата дупка като в палат, исках да легна и да си отпочина. Донесоха ми лимонада, дойдоха от съседните къщи две момичета, с едното, от които доста време си кореспондирахме. На другия ден пристигнаха жената и балдъзата на Тодор от село. Те се уплашиха, че съм туберкулозен, решили да ме изгонят и ме излъгаха, че отиват на другия ден на

екскурзия в друг град. Трябваше веднага да си заминавам. Качиха ме на една хамалска платформа и докато стигнах до агенцията, скърцах със зъби и виках от болки в корема. В автомобила, както и да е, понасяше се, докато стигнахме до село Литаково. Оттам спазарихме с една жена от нашето село един кабриолет. Качихме и друга жена по пътя без пари. От болки и отмалялост легнах на коленете ѝ и така пристигнах в Радотина. У дома ме свалиха за главата и краката и отново ме поставиха на кревата. Плачехме и двамата с мама. Похарчих парите и — отникъде помощ. Заредиха се ужасни дни и нощи. По цяла нощ лампата гореше над главата ми. Стомашното разстройство ме съсипваше. Болките в дясната страна на корема бяха много силни. Особено като хапнех нещо. След три-четири часа почваше да ме реже като с нож. Виках безумно. И не смеех да ям повече от един път на ден, макар да имах голям апетит. Отпадах от ден на ден. Понякога ме сваляха, постилаха ми на двора и там лежах. Както в Ботевград ми слагаха лед, така започнах да си поставям мокри студени камъни на корема. Но беше септември, водата не беше студена и нищо не помагаше. Идваха всеки ден другари и ми донасяха за ядене това-онова, но нищо не можех да ям. Всички бяха с убеждение, че ще умра.

Така прекарах до 23 септември, четиридесет и шест дни от деня на заболяването. Почнах да уринирам гной. Бях в постоянна преписка с лекарите Вълков и Богданов. Богданов отново ме извика в София, като ми съобщи, че е говорил по телефона с един професор, който обещал да ме приеме. Взехме нов заем от петстотин лева.

На 23 септември отново пристигнах в София и се представих на професора, който ми каза, че абсцесът е пробил пикочния мехур и се чисти през него. Издаде ми бележка за приемане в хирургията на Александровската болница, където останах същия ден. Пари не взе за прегледа — д-р Богданов беше го предупредил що за птица съм.

Почна лекуването — с лед на корема, който купувах със собствени средства, диета — само чай, прясно и кисело мляко и уротропин за дезинфекция. Така прекарах двадесет и пет дни. Температурата спадна, болките се изгубиха, но остана твърдо място вдясно на корема и продължавах да уринирам гной. Бях страшно изгладнял. Разрешиха ми лека храна и ме изписаха с поръка да се върна след три месеца, защото в момента не можеше да се извърши операцията. Дадох ми наставления какви храни да употребявам и аз

излязох от болницата. Отидох за няколко дни у чичо Стаменови в „Надежда“, където прекарах много добре.

В болницата се запознах с Централния комитет на Работническия есперантски съюз. Съидейниците ме посетиха групово. Видях лично хората, с които си пишех, но не ги познавах. А в „Надежда“ се видяхме най-после лично с Георги Бакалов, с когото си пишехме от толкова дълго време. Той дойде, придружен от дъщеря си Лора и от поета Христо Радевски. Получавах списанието „Звезда“ още от първия брой. Георги Бакалов ми донесе книги, разговаряхме много по болестта ми и по общи политически въпроси. Тогава наскоро беше почнал да излиза и вестник „Свят“ на Орлин Василев. Бакалов препоръча да го поддържаме като антифашистки лист. Аз го получавах.

В село отново ми стана лошо. Коремът отдясно се поду и почна да ме боли силно. Знаех вече как да го лекувам — поставях лед в счупено шише и охлаждах болното място. Инфектира се и пикочният канал и ми причини много страдания. Лекувах се с уротропин. Ядях само прясно и кисело мляко, както в болницата. За нещастие няхаме мляко и трябваше да купуваме. Но няхаме и пари, вземахме млякото на вересия. Брат ми също пазеше диета поради бъбречна болест. Но понеже той вземаше и друга храна, вземаха му бито мляко от роднини. Безотраднa, мрачна беше тази зима. Болести и мизерия. От гладуването отслабнах много. Костната туберкулоза отново се прояви. Лежах на кревата зад печката с лед на корема, а гърбът отляво — надупчен, гноеше, от костите падаха люспи, болки отпред и отзад. Щом кризата преминеше, похапвах и друга храна, освен мляко.

През същата година се оперира във Враца при д-р Георгиев един другар от Радотина, който от четири години крепеше един лош апандисит и никъде не се съгласяваха да го оперират, понеже беше постоянно възпален. Един път му отваряха корема, но го затвориха неопериран. От постоянна диета, болки и душевни терзания и той беше страшно отпаднал. Д-р Георгиев го спаси.

Окуражих се и реших да се явя при този лекар. И през януари, като издебнах няколко топли дни, придружен от учителя пенсионер Богданин и от жена му, която също страдаше от апандисит, се явихме пред доктор Георгиев. Жената беше веднага приета за операция. Но мен докторът отказа да приеме. „Рисковано е, момче, не може“. „Но аз

приемам риска — отговорих, — смърт или живот“. „Ти го приемаш, но аз не мога да го приема, тук след операцията може да се появи някоя фистула, не, не, не може“.

Отново се върнах в село. Навсякъде отказваха да ме оперират. Кризите следваха редовно след всеки четири-пет седмици. Към пролетта положението ми се подобри донякъде. Почнах да се храня по-добре и се посъвзах. Постоянно си пишехме с д-р Богданов. Той ми съобщи, че на 24 май хирургът на болница Червен кръст ще бъде в Ботевград, та да се явя при него на преглед, бил го предупредил по телефона.

На уречения ден се явих и при този лекар. Той опипва доста време твърдото място отдясно и каза: „Коремът може вече да се отвори. Положението вътре не е добро, но ще дойдеш в болницата да го отворим. Ако е възможно, ще те оперираме и спасим. Ако ли не, ще зашием отново корема така, както си е, по-лошо отсега няма да бъдеш. Тогава няма да обвиняваш медицината, че не е могла да ти помогне, защото ние помагаме, но там, където е възможно да се помогне“. Обясних му, че не мога да отида в Червен кръст, защото съм беден и се лекувам със свидетелство за бедност. „Тогава ще дойдеш в Първостепенната болница. Шефът на хирургията д-р Морфов ми е познат и ще го помоля да те оперира“. Щом чух името Морфов, намръщих се. Нали той ме върна от болницата през есента под предлог, че имам хронически, безопасен апандисит, който да лекувам с диета! Но щом стигна в София, лекарят ми се обади с картичка, че д-р Морфов е уволнен от Първостепенната болница, заместника му не познавал, затова да се оперирам там, където намеря за добре.

Отново се обърнах към доктор Богданов, а той, от своя страна, към доктор Георгиев във Враца. Последният ми писа, че ако се чувствавам достатъчно засилен физически, да се явя при него на операция. Но вместо във Враца към края на юли 1934 година отново заминах за София и със съдействието на д-р Богданов явих се отново в Първостепенната болница при хирурга д-р Плосков. През 1933 година той беше старши лекар в Александровската болница, но в друга стая. Посрещна ме любезно усмихнат: „Аз те познавам от Александровската болница, познавам ти и апандисита“. Значи между лекарската колегия е ставало дума за моя апандисит.

Държаха ме единадесет дни в болницата, преди да пристъпят към операция. Един петъчен ден, на 9 или 10 август, нямаше никой за операция. Подготвиха ме и ме свалиха в операционната. Отивах с радост, защото бях се уплашил, че и тук няма да ме оперират. Почнахме с местна упойка и за 45 минути д-р Плосков очисти мехура от полепналия по него остатък от апандисита. Дотук всичко мина добре. Но тук докторът възкликна: „Ц, ц, ц, какво да правим сега?“ „Какво, господин докторе — попитах разтревожен, — да не би да има още нещо от апандисита?“ „Да, да, има, мълчи“. Надигна с инструмента нещо в корема. Стори ми се, че умирам. Задъхах се. Изпотих се. Почнах трудно да дишам. Охках, стенех. „Ах — казах, — да знаех, че е толкова тежка операцията, да бях взел обща упойка“. „Дайте му малко обща упойка — каза д-р Плосков, — тук без обща упойка не може да се работи“. Спря за момент работата. Нахлупиха маската. Последният проблясък на съзнанието беше, че лежа на скала, а около мен каменари с чукове и маски на лицата. Говорят си, а гласовете им идват някъде отдалеч, отдалеч. Заспах.

Събуждането беше мъчително, страшно, придружено с дивии викове, повръщане. Когато най-сетне се опомних, видях се вързан на леглото с мехур лед на корема, с мушама под гърба. Болните ми казаха, че са ме държали два и половина часа в операционната. На третия ден след операцията ми се струваше, че ще умра. Бях много отслабнал, с общо неразположение, исках да мисля нещо, да прикова вниманието си върху нещо — невъзможно. Но на четвъртия ден положението ми се подобри. Мисля, че на четвъртия ден доктор Плосков ми направи контролна превръзка, като издърпа половината от една дълга марля лента, напъхана в корема ми. „Хм — каза той, — пренесете го в пета стая“ (с най-тежко болните и нечистите).

Оттогава останах там. Чистеха ме сутрин и вечер, но положението беше ужасно. Когато моят лекар довеждаше лекари от други болници и ходеха от легло на легло при по-интересните случаи, като дойдеха до моето легло, той започваше: „Тук имаме един случай на апандисит със сраснати черва, с предразположение към туберкулоза в червата, с нещо като тумор. Едва го очистихме. Докато оправих част от срастванията, едно от червата се скъса. Оставих го незашито. Но ще мине. Сега, както го нагласихме, ще може да живее“.

Лежах четиридесет дни по гръб. Отворената рана на корема зарасна, но остана едно малко каналче, от което гноеше. Изписаха ме. След около месец каналчето направи задръжка, поду се и ме заболя дясната страна на корема, вдигнах температура. Върнах се отново в болницата и лежах цели три месеца. Извадиха всички вътрешни конци от операцията, като предполагаха, че те причиняват гноенето, докато най-после се разбра, че имам фистула, която води началото си от пробитото черво. Лекарят не ме изписа, като ми каза, че мога да остана, докогато искам, в болницата, но аз излязох по собствено желание през декември 1934 година.

През юни 1935 година се явих отново в болницата и моят хирург д-р Плосков с втора операция затвори фистулата. Операцията излезе успешна. Но след като се върнах в село, хвана ме такава тежка криза, че цели четири седмици не можах да стана от кревата и ядях само мляко. Тъкмо д-р Плосков ми съобщи да се върна отново в болницата, кризата мина. Но след това кризите се повтаряха периодически всеки три-четири седмици, макар и не с такава сила като първата. Коремът отичаше отдясно, болеше силно. През февруари 1936 година отново се появи абсцес, пробихме го при участъковия лекар и вече отново имах фистула. Отначало тя спираше за седмица-две, обрастваше с кожа, но после секрецията стана постоянна и раната — винаги отворена.

През лятото на 1936 година се върнах за нова операция в болницата. Но доктор Плосков не ме оперира. Нагряха ме с електрически кош, правиха ми рентгенотерапия и ме изписаха след четиридесет дни без никаква помощ — фистулата остана. Трябваша ми много материали за превръзки, а средства нямах. Примирих се с новото нещастие, както бях се примирил с по-голямото — парализацията. Фистулата не ми пречеше да се движа и да си върша работата. Само по време на кризи бях зле. Температурата се повишаваше, секрецията — също, често не ставах от леглото.

С моя лекар доктор Плосков запазих постоянни, приятелски връзки. Съобщавах му за хода на болестта и при нужда отивах в болницата — винаги бивах приет. Но до 1939 година не стана нужда да ходя при него. Тогава се появи отново усложнение, а в 1942 година почнаха новите болести, които ме доразсипаха окончателно.

През това време семейството ни постоянно западаше икономически. Баща ми не можеше вече да плаща данъка и го заплашваха със съдия-изпълнител. Общинският бирник Кръстьо Цеков, фашист, смяташе, че аз влияя на баща си и го съветваше да не ме слуша. В кооперацията не можехме да плащаме поне лихвите и всяка година при преправяне на записа се нанасяха в него и лихвите, и някои вересии. Сумата растеше като снежна топка. Имахме и частни задължения. Останахме с една биволица. Болестта на брат ми, която продължи доста дълго време, и моята болест допринесоха за побързото ни разоряване. Наистина аз получих от холандския си кореспондент за лекуване осемстотин лева, но тази сума се стопи много бързо — с нея дългове не съм плащал. Постоянно бях в нужда, постоянно трябваша пари за лекарства, превързочни материали и други нужди на болник. Няколко пъти си разпродавах библиотеката. Другарят Бакалов ми даде стари издания, които разпродадох за своя сметка. Но всичко това беше капка в морето пред големите нужди, които ме потискаха.

Не само нашето, но и на болшинството селяни икономическото положение се влоши. Кризата се засилваше от година на година. Селото ни беше с недостатъчно земя и гори, затова не беше нито земеделско, нито скотовъдно, нито горско, нито имаше каквито и да е стопански източници за препитание. Поради това излишъкът от населението, което не можеше да се прехрани в селото, се стремеше към града, към държавни и общински служби. С тях ръководствата на буржоазните партии в селото вършеха голяма спекула. Вземаха се големи рушвети, които бяха в състояние да платят само синовете на по-състоятелните селяни. В партийните борби между буржоазните групировки в селото нямаше нито капка идеализъм. Затъпени, заслепени бедняци, кандидати за служби, се записваха в буржоазните организации и станаха наши най-озлобени врагове. Ренегираха някои

от неосъзналите се добри младежи и отидоха при управляващите за служби.

След 19 май 1934 година същото положение продължи под друга форма. Натискът за служби беше все така голям и рушветите бяха в реда на нещата. След преврата поради новосъздаденото положение и поради болестта ми легалната ни работа напълно спря. Много от младежите се ожениха и отидоха в София и в други градове на работа, но си останаха добри, сигурни другари. Моята дейност в това време се ограничи само в кореспондиране с другите страни, в сътрудничество на новата легална преса и теоретическо задълбочаване. Получавах есперантска преса от Китай и с преводи в българската прогресивна преса („Ведрина“) запознавах българските читатели със състоянието на националноосвободителното движение в тази страна. Кореспондирах усилено с един холандец, който ми препращаше писма от съветски колхозници.

При разпродаване на библиотеката си се запознах с няколко много добри другари от различни села и градове, които после ми помогнаха доста като настоятели. Поради болестта и липсата на легална политическа дейност бях забравен за известно време от полицията и обиските у дома престанаха. Но и през този период продължаваше подривната работа, за която не може свободно да се говори.

С др. Бакалов се виждах много пъти, докато лежах в болницата. В 1934, 1935 и 1936 година той винаги ме посещаваше, когато можеше да откъсне няколко свободни минути, и ми донасяше пресата и книги.

Така без особени събития, сред болести, мизерия и духовен растеж мина животът ми до 1938 година, когато издадох първата си самостоятелна брошура „Смъртта на Христо Ботев“. Понеже по този въпрос цензурата впоследствие забрани всякакви дебати и разисквания, трябва да обясня как тя излезе на бял свят.

От дълго време учителят пенсионер Богданин ми говореше за мистерии около смъртта на Ботев. Понеже бях слушал за това много легенди, не му обръщах внимание. Но когато той ми донесе и прочете протокола от 1927 година, преписан от член на комисията, бях изненадан. Реших да заинтересувам с този въпрос, по който нищо не беше писано, др. Бакалов, най-добрия ботевовед, когото познавах. Написах статия с цитати от протокола и му я изпратих в 1937 година.

Първата редакция пропадна, затова я написах отново и му я пратих втори път, придружена с писмо, в което му препоръчах да отиде в Академията на науките и прегледа протокола, от който имаше оставен там един екземпляр. Бакалов отначало наистина се заинтересува, но по липса на свободно време беше изпратил Михаил Димитров да прегледа протокола. След това ми съобщи, че незаписаното в протокола, за което става дума, е от физиологическо естество и престана да се интересува от въпроса. Изоставих го и аз. Но останах с убеждение, че „тук има нещо“. Все пак Бакалов предаде статията на П. К. Чинков, който я запазил, и през 1938 година по случай 2 юни я помести във вестник „Час“.

Статията произведе истинска сензация. След няколко броя г-н Обретенов даде съвсем несъстоятелен отговор на същия вестник. Отговорът засили у мен убеждението, че той не казва цялата истина. През това време Богданин ми донесе стенограмите на члена от комисията, преписани от вестник „Пладне“. В тях г-н Обретенов ясно говореше за някаква тайна, която е искал да довери на комисията под клетва, но понеже не му била дадена такава, замълчал. Смешно ми се виждаше сериозен човек като г-н Обретенов да иска клетва за физиологически акт. Дадох нова статия в „Час“, която направи още по-голямо впечатление. Г-н Обретенов ми отговори с изявления в „Дъга“, в които пак се скри зад физиологическия акт. Тогава написах трета статия, доста обемиста, която не можеше да се помести нито в „Час“, нито в който и да е вестник, а исторически списания няхахме. Реших да издам и трите статии в отделна брошура и помолих в книжарница „Нов свят“ да се заемат с изданието, но ми отговориха отрицателно.

В подкрепа на моята теза излезе г-н Андрейчин, който в „Заря“ отпрати публично десет въпроса към г-н Обретенов. Последният много скоро се беше научил, че първата статия в „Час“ била дадена в редакцията от Бакалов и му се беше разсърдил, като смяташе, че аз съм фиктивно лице.

Реших да издам брошурата самостоятелно, но ми трябваха пари. Помъчих се със заем от учителите в село по двеста лева от човек, а също и от други някои услужливи хора да събера необходимата сума. Двама от учителите обещаха, но не дадоха. Други дадоха и в края на краищата с голям труд успях да събера необходимата сума от две

хиляди и петстотин лева за три хиляди екземпляра. От една гимназия получих петстотин лева абонамент за сто книжки.

Брошурата беше отпечатана през зимата на 1938 година и най-после получих грамадния колет. Погледнах я със същата радост, с която преди години четох първата си дописка. Гъмжеше от печатни грешки, но това нямаше значение. Успях да издам книгата.

Почна пласирането. Отначало вървеше бавно, но после се засили. Пращах книгите на познати, а по тяхна препоръка на непознати с предплата и на доверие. Някои злоупотребиха с доверието, но болшинството се отчиташе. Успях да изплатя дълговете си и да събера сума, необходима за новата книга, която готвех. Спечелих много нови познайници, другари, настоятели. Постоянно получавах писма от многобройни читатели, разпращах колети. Кореспонденцията ми, и без това голяма, стана огромна.

Но тук стана нещо неочаквано. Учителят Богданин, човек на почтена възраст, побелял, сериозен, който доброволно ми услужи с историческите документи и в които нямаше нищо негово, внезапно престана да идва у дома и започна да разправя на где що види човек, че съм го ограбил! Разбрах, че причината за това му поведение беше користна. Цяла година той клюкарствува зад гърба ми, причини ми много главоболие, след това омекна. Започна да ме закача на разговори, започна да идва у дома, като че нищо не е било. Бях му необходим като търпелив събеседник. От години той пишеше роман и много обичаше, да говори върху написаното. Понякога развиваше своеобразни теории и не обичаше да му противоречиш, лютеше се, кряскаше. Винаги, когато поискаше да побъбри, можеше да ме намери у дома. Много пъти съм оставял перото или книгата, за да слушам цели часове неговите теории за целта на човека в живота, за неговите нужди, по-нужди и нуждета, които той беше изчислил точно колко са. За глухото провинциално село, в което живеехме и двамата, всичко това не беше чудно.

Още преди да издам брошурата, влязох в преписка с Михаил Димитров. Той ми писа, че е бил на война и че когато куршумът идва отсреща, не се знае откъде идва и кой го пуца. Възможно е Ботев да е бил убит от заблуден куршум или от черкезин, това не може със сигурност да се каже.

Цензурата внезапно почна да спира всичко написано по този въпрос. Една моя статия не беше поместена. Обадиха ми се и други. А един мой познат, който носи втората ми брошура на преглед в контролата по печата, ми съобщи, че директорът на контролата бил мъмрен, задето пуснал първата ми брошура, която била с пораженски дух.

Останах сам защитник на своята теза. Официалното обществено мнение подкрепи не мен, а Обретенов. Окуражен от това, той не пожела да заговори. И със смъртта си отнесе може би и тайната, истинския факт около убийството на Ботев, на което той беше досега единственият свидетел, и който ще потъне изглежда в тъмния мрак на историята.

Трябва да спомена и за друга своя дейност през годините 1935–39. В 1935 година се запознах с един българин, емигрант в Канада. Асен Александров беше филателист. Отначало разменяхме само марки, след известно време ние станахме добри приятели, постоянни кореспонденти. Той ми съобщи, че е класово съзнателен, организиран работник, следвал в английска гимназия, но нямал средства да продължи по-нагоре. Владееше отлично английски език.

Той публикува извадки от едно мое писмо в емигрантския прогресивен вестник „Единство“, като редовно ми го пращаше. Това ми даде идея да пратя статия във вестника върху положението в България. Александров я препрати в редакцията и тя беше поместена в следващия брой под псевдоним Народофронтовец и със заглавие „Управление без участието на народа в него не е управление“. По такъв начин се запознах с редактора на вестника Андро Христов и станах негов редовен сътрудник. За всеки брой пращах статии върху общото политическо положение на страната или върху по-важните, или по-интересни събития в България. Посочих и адресите на много познати в България, на които да се изпраща вестникът. Отначало работата вървеше добре, но скоро статиите обърнаха внимание в Дирекцията на полицията и вестникът мина в числото на забранената литература — почна да се губи. Изгуби ми се брой със статията „Покोलение без перспектива“, която непременно исках да видя отпечатана, но никога не я видях. Тогава дадох идея на Андро екземплярите за България да се печатат на цигарена хартия и вестниците да изпращат в пликове. Всички американски писма се

смятаха в България препоръчани, като се допускаше, че емигрантите изпращат в България пари в тях. И адресантите се разписваха за всяко писмо. Идеята беше възприета, но това увеличи разносните по експедицията, а абонатите не се отчитаха. От Дирекцията на полицията разбраха новия начин на изпращане вестника, но не задържаха писмата.

И ето че една вечер през 1938 година ми дойде гост от Дирекцията. Веднага след влизането си каза направо: „Дай ми всички броеве от «Единство», които имаш, и ще дойдеш с мен до околийското; там ще те науча, ще ти дам да разбереш“. Но аз нямах нито един екземпляр от вестника, унищожавах ги или ги разпращах на приятели. Казах му, че нямам запазен нито един брой. Агентът почна претърсване. Намери на масата току-що получения от Канада голям плик, но вестникът липсваше — бях го изпратил на друг читател. В книгата ми беше и писмото на Андро, което бях закъснял да унищожа и сега се разкайвах за небрежността си. В писмото ставаше дума за отпечатване на моя статия и сътрудничеството ставаше явно. Само това трябваше на властта — да узнае кой е дописникът от България. Работата ми беше много лоша. Агентът се държеше просто идиотски с мен, такова държане при обиск и досега не съм виждал. Когато почна да рови кореспонденцията ми на масата, точно там, където беше писмото, изтръпнах. Но все пак съм бил спокоен в лицето и със съдържан глас казах: „Това са писма, няма нищо опасно, ако имаше, не бих ги държал тук да ги ровите“. Агентът продължително и злобно ме загледа, като продължи ровенето. Но след няколко невинни писма, които прегледа, той почна да рови на едро и пропусна опасното писмо. Отдъхнах си. И още докато той отиваше в моята стая, хвърлих писмото в печката. В стаята, като видя грамадната ми библиотека в куфара и големия склад от вестници и списания, напластени в ъгъла, като видя що за човек съм и как се движа, загуби охота да претърсва. Свечеряваше се и в стаята беше студено, ако не се лъжа, беше февруари 1938 година. Казах му: „Почвайте проверката, но аз няма да присъствувам в стаята, защото ми е студено, ще дойде баща ми“. Агентът надигна без желание книгите отгоре-отгоре и запита: „Проверявани ли са друг път?“ „Много пъти“ — отговорих му. Затвори куфара. Започна с разпит:

— Кой ти изпраща вестника от Канада?

- Приятел, но аз не съм го искал. Не знаех, че е забранен.
- Забранен е, забранен. Да му пишеш да не ти го изпраща вече.
- Добре, ще му пиша, щом е забранен.

След това агентът напусна студената стая.

На Андро изпращах литература, повечето драми, които бяха нужни на емигрантските организации в разните градове за даване вечеринки. Пратих му и двадесет буквара за българското училище в Торонто. Пратих му няколко важни нелегални брошури, които той препечата като подлистници във вестника. Пратих му преводи от испанския есперантски вестник „Народен фронт“, пратих му двадесет екземпляра от моята брошура „Смъртта на Христо Ботев“ и той помести нещо от нея във вестника. Изпратих и поздравление до вестника по случай петгодишния му юбилей.

За всичко Андро се отчиташе с канадски долари, като отделно оставяше за мен малки суми за сътрудничеството, разноските по пощата, услугите.

Много мои статии от „Единство“ бяха препечатани в емигрантския вестник „Съзнание“, който излизаше в Детройт и беше също прогресивен. Като награда получих от редакцията на „Съзнание“ един том от съчиненията на Ленин, печатан в Москва на български, хубаво подвързан. Как беше минал по пощата не можах да си обясня!

С избухването на гражданската война в Испания започнах да получавам оттам есперантска литература, печатана на циклостил. Отначало идваше от Барселона, а после дойде и есперантското списание „Народен фронт“, излизащо във Валенция. В последното поместиха едно голямо мое поздравително писмо, заемащо цяла страница. Чрез френския си кореспондент аз бях в течение на испанските работи, които тръгнаха зле поради външната намеса.

През това време в Китай, в Чункин, излизаше списанието „Чинио Хурлас“, а в Кантон започна да излиза „Юстецо“. Дадох обявление за събиране на абонати и за двете списания, с редакциите, на които бях отдавна познат за двете списания се събраха шестдесет абоната. С получените пари купувах на Андро книги, а Андровите долари отправях в препоръчани писма, в здрави, подплатени пликкове, към Китай. Почнаха да идват грамадни колети от Китай. Скоро списанията промениха имената си: първото „Херолдо де Чинио“ а второто след превземането на Кантон почна да излиза в Хонг-Конг под името

„Вочой ел Ориенто“. Появи се и по-сериозно и тлъсто списание във форма на книга френски формат „Ориента Куриере“, за което също събрах десет абоната. Освен колетите със списанията идваха други колети с много брошури, между които тридесет броя „Меморандумът на барон Танака“, десет екземпляра обемист том от съчиненията на най-големия китайски поет Лу-син, десет екземпляра голям том разкази „Нова задача“, част от които преведе после приятелят Георги Диковски под названието „Цабанче Макай“ и много други. И всичко това трябваше да се опакова и разпрати на българските абонати. Приготвих по шестдесет опаковани пратки, надписвах адресите, написвах и моя обратен адрес до момента, когато се снабдих с печат, облепях с марки и предавах на пощата. Ръката ме заболяваше от писане. Понякога имах да пращам колети и с мои брошури. Пощальонът бай Цако едва успяваше да помести всичко в дисагите. По-късно, когато се откри рейсовата линия Ботевград — Рашково, работата се улесни и имахме ежедневна поща. Стаята ми приличаше на редакция и всичката работа вършех сам, без ничия помощ. Постоянно се разправях с препоръчани пратки, пощенски записи и др. От Китай писма с въздушна поща идваха за седмица.

Този огромен материал използвах за написване на голямата си брошура „Войната в Далечния изток“, снабдена с богати илюстрации, които бяха ми изпратени специално за целта. Книгата трябваше да запознае българския читател с истинското състояние на нещата в Далечния изток, с непобедимостта на китайската революция, със строителството и природните богатства на Западен Китай, за което нашата тенденциозна преса нищо не съобщаваше. Книгата беше написана в такъв вид, че да мине през цензурата. Нищо за японските зверства и насилия в Китай не беше споменато. Но въпреки това цензурата я удари и тя остана за спомен в архивата ми. Моят познат, който я носи за преглед, ми събщи, че останалият в контролата екземпляр е страхотно очертан.

Днес тя е изгубила много от актуалността си, утре ще изгуби още повече, тя е публицистично произведение. Но би трябвало един ден, когато условията позволят, да се издаде, за да се види какво е било мракобесието над прогресивната мисъл у нас.

В 1938 година ново голямо нещастие се струпа на семейството ни. Седемнадесет годишният ми брат, който отначало страдаше от бъбречна болест, поради продължителна диета беше, макар и висок на ръст, но със слаб организъм. След свършване на прогимназията нямахме средства не само да го запишем в гимназията, но и да го облечем. Той тръгна по седенките почти гол — с една фланела и едно излиняло шаячно палтенце. Настина и го стегна сух плеврит. Престоят по болниците го дигна на крака, но му останаха големи сраствания и на двата дроба. Нужна беше силна храна, хигиена, облекло, но нищо от това го нямаше у нас. И макар че всяка пролет, преди да почне слънчевите бани, се преглеждаше на рентген, не усетихме кога го сграбчи жълтата гостенка. През пролетта на 1938 година двамата с него отидохме на преглед при доктор Вълков. Прегледа ни той и за него каза, че е много добре, няма нужда от рентген, може да се пече на слънце. Пуснахме го и да работи, защото имаше нужда от неговата помощ в полската работа. Пък и да не се пречка в хорските очи като болник или безделник.

До есента брат ми узря. Почна страшно да кашля. Просто се захласваше. Аз спях в стаята си, той спеше отвън на чардака. Нощем кашлицата го събуждаше и тормозеше цели часове. Нашите нямаха пари да му дадат за преглед. Трябваше аз да се разправам с него. Ходихме при доктор Вълков, при участъковия лекар, но никакви лекарства не помогнаха против кашлицата.

Не стига това, но го заболя гърлото и почна да говори дрезгаво, шепнешком. Минаха седмица-две, положението се влошаваше, болният почна трудно да се храни, при прегълтане се надигаше на пръстите си. Като го гледах, тревогата ми растеше от ден на ден. Понякога ме обхващаше мимолетна надежда. Той имаше вълчи апетит. Нощем не се потеше. Премерих му температурата една сутрин — 36,4. Отдъхнах си. Но вечерта тя се дигна на 39. Изтръпнах. На другия ден — същият резултат. Отново викнах участъковия лекар, като му

разправих всичките си страхове и предположения за туберкулоза. Внимателното прислушване на дробовете не даде нищо особено, но гърлото беше зле. Насаме докторът направо ми каза, че болният има туберкулоза на ларинкса и да побърза час по-скоро за София.

Изпратихме го в началото на ноември. Гледах грамадните му пищяли, докато се преобличаше, и безкрайна мъка стегна сърцето ми. Този вече развит мъж беше обречен. Надявах се на добрия му апетит и на по-добрата храна и хигиена в болницата, като още нямах представа какво значи туберкулоза в ларинкса. От София след прегледа при доктор Богданов, братовчед ми Кольо ми съобщи, че брат ми има страшно затъмнение и на двата дроба. Не можех да крия от родителите си. Новината още повече ни съкруши. Мама почна да го оплаква още жив.

След цяла седмица разтакане едва го приеха в гръдоболеното отделение. Писмата му никак не ни радваха. Положението се влошаваше. Болките в гърлото и кашлицата му пречеха да се храни. Забелязал кръв в храчките си. Гледал околните с кръвоизлияния, гледал кървавите храчки в умивалника на чешмата и се потресъл. Някои направо плюели по пода. Температурата му станала висока и сутрин я поддържали на що-годе ниско ниво с прахове. През зимата му направиха операция от едната страна на гърлото, трябваше и от другата, но той много отслабна, почна да не може да става от леглото. Нашите от мизерия не можеха да го споходят, а от роднините, които го посещаваха, никой не казваше колко е отчаяно положението му, за да не ни плашат. Така не успяхме нито да го посетим, нито да го приберем, докато е жив.

На 8 февруари 1939 година дойде страшната вест — Теодоси починал преди два дни. На 6 февруари. Ако ще приберем тялото, да отива някой, ако ли не — ще го погребат там.

Тежка минута! Съобщението ни удари като гръм. Не можех да се окопотя, да осъзная неизмеримата злочестина, която ни постигна. Мама изскочи навън и заудря с юмруци много патилата си глава, изплакваше сетните си сълзи. Баща ми се луташе като ударен из стаите. Скоро пристигнаха и сестра ми, и брат ми, пуснати от училището поради голямото нещастие, и огласиха със своя писък къщата.

Преди седмица бяхме продали ливада за три хиляди и шестстотин лева. Дадохме от парите на вуйчо Драган да отиде да прибере мъртвото тяло. Другата част запазихме за погребението.

Страшна беше тази нощ за почернялата къща. Никой, освен децата не мигна. Мама беше просто обезумяла от скръб. Поддържаха я две-три жени, които останаха през нощта у дома. Страшен бе следващият ден, още по-страшна беше втората нощ. Всеки час мама подскачаше с полубезумния вик: „Идат!“ Най-после към среднощ наистина пристигна вуйчо ми, шофьорът, един човек от болницата, който беше присъствувал при аутопсията, и един цинков сандък с мъничко прозорче, през което се виждаше жълто лице на скелет, лицето на брат ми Теодоси...

Повикаха през нощта един роднина, който разкова сандъка. Изскочи лютив, задавяща миризма на някакво лекарство. В сандъка беше изопнат полускелет. Пищялите, на които се възхищавах при отиването му в болницата, бяха изтънели и панталоните бяха сгънати като празни. Облечен беше по блуза, палтото му, още ново, беше откраднато, докато беше жив. Восъчните изсъхнали ръце бяха скръстени на хлътналите гърди.

Погледнах го и ме обзе ужас. Луда болка стисна сърцето ми. Щеше ми се да викам, безумно да викам, но гърлото ми беше задушено. Обърнах се настрана и стиснах до болка ръцете си. Но ме обземаше пак непобедимо желание да се обърна, да го погледна. И отново ме обземаше прежния ужас: „Това ли е брат ми?“ Мама нареждаше из стаята, вуйчо се стараеше да я утеши, но не успяваше. Баща ми беше се свил на топка до печката: мъничък, жалък, приличен на дете. Догорялата лампа мъждееше и никой не се сещаше да й сипе газ. Запалиха свещ над умрелия. Побилото слаба брадичка лице изпъкна още по-болезнено, още по-печално. В стаята витаеше призракът на смъртта, спохождала толкова често тази зловещна къща.

Брат ми не пиеше, не пушеше, не беше опорочен като много други младежи. Успях да го запазя от тези лоши навици. Макар че рано напусна училището, в него имаше природна интелигентност, четеше от голямата ми библиотека, осъзнаваше се, вършеше понякога възложени му партийни поръчки, без да говори, без да се хвали.

Поради тази причина на другия ден цялата младеж от селото, момичета и момчета, дойдоха да го изпратят с цветя и венци. Дойде и

момичето, което той обичаше. Дворът се изпълни с народ. Майка ми продължаваше да плаче и нарежда така жаловито, че разплакваше всички. Аз се стегнах и не можах да плача. Очите ми бяха възпалени и сухи. Изнесоха ковчег на двора и снимаха мъртвото тяло. Снимките скрихме от мама, защото щом ги видеше, почваше да пищи.

Как е тежко, как е ужасно да гледаш млад човек току-що надзърнал за живота, и то близък човек, в мъртвешки ковчег! Понесоха ковчег на брат ми на ръце. Аз не можах да придружа процесията, останах сам в стаята, в която живеехме двама през последните години, и се предадох на отчаяние. Под кревата още стояха чифт негови обувки, на закачалката висяха негови панталони, блузи, сламена шапка, а него го нямаше вече. И никога нямаше да го има. Ще остане само споменът, и то слаб, защото нямаше време да остави дълбока дيريا в живота.

Гласът на кръвта, на родната кръв! Безумна скръб по загубен брат! Стараех се с философско спокойствие да си докажа, че това е неизменният край на живота, че рано или късно всичко живо ще стане храна на червеите. Но разумът отстъпваше пред безумния вик на сърцето, стиснато от безкрайна болка. Утеха не можеше да се намери.

Не минаваше ден мама да не плаче по два-три пъти. Не можех да намеря думи да я утеша, защото сам себе си не можех да утеша. Тя заприлича на сянка, не можеше да се храни, не можеше да спи, не поглеждаше останалите две деца. Четири от седемте ѝ деца бяха вече мъртви, останахме три, и то единият — получовек. Тя понесе много скръб, но тази последната я съсипа. Не можеше да прежали осемнайсетгодишния младеж, предмет на толкова надежди, че ще поеме работата в стопанството, че ще се ожени и доведе отмяна за нея вкъщи; всичко рухна изведнъж.

На вратнята се ветрееше черният траурен стяг. Къщата ни стана толкова печална и неприветна, че престанаха да идват и роднини и съседи в нея. Мама ги отегчаваше със своята безутешна скръб.

Исках да поместя некролог за брат си в „Заря“, но ми поискаха, макар и сътрудник, триста лева. Некрологът пропадна. Посветих на неговата памет брошурата „Войната в Далечния изток“, но и тя беше ударена от цензурата. Нещастieto го преследваше и след смъртта. Общественият строй, който му отне правото на живот, му отне и правото на помен.

В събота срещу Великден селото в празничен вид очакваше събора и големия празник. Прибрали се бяха и всички забягнали по градовете. Навсякъде тържествено настроение, веселие, песни, приготвяне на нови дрехи и премени.

Този ден със сетните ни стотинки баща ми отведе бедно облечените ми последен брат и сестра на рентгенов преглед при доктор Вълков.

Докато не знаехме, че брат ми е туберкулозен, хранехме се заедно. Имаше опасност за децата. Според пристигналия с останките болничар, туберкулозата на брат ми взела скоротечна и после милиарна форма. Сестра ми също почна да кашля и това отново ме хвърли в тревога. Целия ден не можех да си намеря място, не можех да похвана книга, да се занимавам с нещо, докато не получих резултат от прегледа. Доктор Вълков ми пишеше, че брат ми е добре, дробовете са свършено чисти, а сестра ми има калцирани жлези. Трябва и силна храна и рибена мас.

Усилихме храната ѝ, а на следната зима дадох седемстотин лева за рибена мас. Тя доста се поправи.

Пукна пролетта и нашите близо шестдесетгодишни старци, майка ми и баща ми, смазани от скръб и тегло, излязоха отново на работа да ни хранят нас, останалите трима, двама в училище, а аз затворен вкъщи. Дойде и лятото, те копаеха, жънеха. На тяхната възраст другите селяни не дигаха вече тежките мотики. Но тях нямаше кой да отмени. Полето ехтеше от песни и провиквания на млади момичета и ергени. Мама продължаваше да плаче по нивите и вкъщи. Нейната отмяна и надежда отдавна почиваше в черната земя.

Обществената дейност, литературната работа и книгите отново ме погълнаха. С тях церях сполетялата ме скръб. Стараех се винаги да бъда зает. Но не можеше без почивка. И в тези минути на отдих скръбта по рано починалия брат отново ме обхващаше.

Бях завършил вече новата си брошура „Проблеми на селото“, за която се споразумях с моя печатар да я отпечата за пет хиляди и петстотин лева. Тя беше от пет печатни коли и печатарят не се съгласяваше да отпечата за по-малка цена. Имах само три хиляди лева, с които щяхме да купим материали, а за останалата сума той щеше да ме чака, като ми праща само по петстотин екземпляра, а останалите да държи за залог. След продажбата на петстотин броя трябваше да броя на печатаря хиляда лева и да получа нови петстотин екземпляра и т.н., докато изплатя цялата сума и получа всичките три хиляди екземпляра, в каквото количество готвех и новата брошура.

Цензурата пусна първите три коли с малки зачерквания. Печатарят се окуражи и понеже нямаше други поръчки, почна набора, но останалите две коли неочаквано бяха зачертани изцяло от цензурата. Печатарят ме питаше какво да правим — да издадем ли първите три коли или да разпилее набора. Никак не ми се искаше да издам така зле осакатената книга. Надявах се с ходатайства да получа разрешение и за ударената част. Но печатарят не можеше да чака. Той ми прати ултиматум: или — или. Съобщих му да отпечата разрешената част само в две хиляди бройки.

След това почнаха ходатайствата. Надявах се на ботевградския народен представител, земеделец, Васил Вълков. Но той показа пълна незаинтересованост пред човека, който беше му говорил. Обърнах се и към Трудин (Сава Гановски). Той ми помогна със съвети за преработване на книгата. Заех се с преработката на ударената част в хрисим вид. След това я изпратих не на печатаря, а на мой познат да я даде в контролата. Сега мина с малки зачерквания. Отпечатахме последните две коли в три хиляди екземпляра. Но вместо през август

1939 година книгата беше готова едва през август на 1940 година, когато войната беше вече доста напреднала, а вниманието на читателския свят беше отплеснато в ежедневната преса. Културно-просветният живот в селата отслабна, мнозина от многобройните ми приятели, познати, настоятели бяха под знамената. Не стига това, ами дойде полицаи у дома и ми конфискува всички налични екземпляри. Опаковаха ги, запечатаха ги и ги оставиха в общината. Бях изпратил поканите, получавах поръчки, а не можех да ги изпълня. Почнаха разправии, телеграми до прокурора, писма до познати. Но мудната бюрократична машина не мърдаше. И след като дойде нареждането на прокурора до околийското да се освободят книгите, мина цяла седмица, докато ми ги върнаха най-сетне след месец и половина задържане.

Книгата беше посрещната много добре от читателите и пресата, до която я пратих за рецензия. Получих много похвални писма от читателите. Макар и по-бавно поради ненормалните обществени условия пласментът вървеше задоволително. Полека-лека се издължих на печатаря и получих всичките две хиляди готови екземпляри. Останаха двете коли, отпечатани в хиляда екземпляра. Понеже книгата още се търсеше, реших да отпечатам в хиляда екземпляра и първите три коли, които ми струваха нови хиляда и триста лева. За два пъти преписване на пишещата машина платих петстотин лева. Така поради цензурата цената на книгата се увеличи от пет хиляди и осемстотин лева (с преписването) на седем хиляди и триста лева. Но в края на краищата всичко беше изплатено на печатаря до лев и от вторите хиляда екземпляра останаха не пласирани само четиристотин екземпляра.

През лятото на 1939 година с фистулата стана усложнение, тя отново се свърза с пикочния мехур, проби го и почна да гнои. Върнах се отново при доктор Плосков в Александровската болница, който ме изследва чрез цистоскопия и откри мястото на новото поражение. Но ми каза, че операция не може да се направи, понеже е много опасна, а за мене — човек слаб, смъртта е сигурна. Вместо операция почнахме нагrevки с къси вълни, а след това щяхме да направим облъчване с друг, по-голям апарат. Но той беше повреден, всеки ден очаквах пристигането на някаква част от Германия, която все не пристигаше. Новото четиридесетдневно болезнено лежане в болницата, когато

навън имах толкова много работа ми омръзна. Още повече на хирургическото отделение готвеха ремонт и болните щяха да ги пренесат в очното. Отново напуснах доброволно болницата. Доктор Плосков на сбогуване ми поръча да гледам философски на живота, да не се отчайвам, а да пиша, да чета, да си върша ежедневната работа, както досега съм я вършил. „Но кой знае дали след година тази фистула няма да ми устрои нови, неочаквани фокуси? Кой можеше да предвиди това, което стана сега?“ — попитах. „Предполагам, че няма — успокой ме той с любезна усмивка. — Във всеки случай дръж ме в течение на хода на болестта и винаги, когато имаш нужда от моята помощ, потърси ме, ще бъдеш приет в болницата“.

В болницата още не прежалил брата, претърпях нова тежка скръб — неочакваната смърт на стария ми приятел, другар и покровител дядо Георги Бакалов. Съобщението в „Заря“ ме поразил. Едва преди седмица, макар и в страшни юлски горещини, дядо Георги беше при мен в болницата. Говорихме дълго. Той беше все така здрав, жизнерадостен, усмихнат, любезен, пълен с проекти за нови издания (едни бяха вече готови), винаги работлив, доизграждащ тържествения връх на своето огромно дело. Аз бях свикнал с мисълта, че този жизнерадостен старец ще дочака идването на новото време, на което посвети толкова сили, целия си живот. И сега — неочаквана, коварна смърт! Престана да тупти едно голямо сърце. Един живот, толкова продуктивен, един човек, на когото дължахме толкова много. Още от болницата пратих съболезнователно писмо на осиротялото семейство. И още от обед се залостих до прозореца над леглото си, от който се виждаха всички погребални процесии по улица „Гробарска“. Погребението стана едва надвечер. Познах го по многобройния народ; прогресивна София устрои тържествено погребение на скъпия покойник. Познах го по многобройната конна полиция, която мина тръс напред. Дълго време процесията се точи, трамваите спряха. Сълзи ме задушиха. Другите болни се чудеха на причината. Гледах, докато отмина и последният човек, след това сложих измореното си от бдение тяло на леглото. Мислех си какво грандиозно изпращане щеше да му устрои целият народ, ако Георги Бакалов беше дочакал неговото освобождение.

В болницата се запознах с една девойка, десетина години помлада от мен, която беше дошла на частно дежурство. Тя беше класово

съзнателна и владееше отчасти есперанто. Но нито тя, нито аз знаехме тогава, че нашето приятелство ще се задълбочи до такава степен. При по-нататъшното ми лежане в болницата я заварих чиновничка в канцеларията. Тя ми направи много услуги, които бяха в кръга на нейните възможности, услуги, които рядко съм получавал от други.

Моите приятели бяха хора като мен, пролетарии, бедни селяни, с много великодушие и солидарност и с малко средства. Отвъд нямах приятели. Отвъд бях квалифициран като човек с „опасни идеи“.

Но стана нещо неочаквано, куриозно. Кметът на нашата община, придружен от директора на прогимназията ни, през зимата на 1940 година ми направи визита. При влизането в стаята ми той се спря наред нея и продължително ми отдаде чест. След това се запозна с мен и се ръкува вежливо с родителите ми.

Това посещение ме изненада. Бях свикнал само на преследване и морален тормоз от страна на официалните власти и отначало се държах резервирано към високия си гост. Но той се държеше така искрено, така скромно и любезно, че ме обезоръжаваше. Каза ми, че чувал за мен, че чел брошурата ми „Проблеми на селото“, която му направила впечатление със своята правдоподобност и сила на изложението, че имал желание да се запознае с мен, да ми помогне, доколкото това му е възможно, да ми бъде полезен. Поговорихме доста време на различни теми.

След тази визита последва втора, след нея трета и т.н. Кметът не пропускаше случай, когато дойде в селото ни, да ме навести и да поприказваме. След това той се опита наистина да ми помогне.

Най-напред получих триста лева, които общинският съвет по негово настояване беше ми гласувал. Сумата беше малка, но я приех, за да го не оскърбя. След това той изпрати официално писмо до някакъв фонд при Министерството на просветата за подпомагане на даровити, но оттам му отговориха, че фондът е за подпомагане на даровити деца, аз не съм дете, следователно нищо не могли да направят, но все пак щели да проверят и пр. Същото писмо, с малки изменения, от което ми изпрати препис, придружено с „Проблеми на селото“ и „Смъртта на Христо Ботев“, изпрати до Министерството на вътрешните работи — в отдела за обществено подпомагане, с настоятелен акт за бърза помощ.

Вторият апел се увенча с успех. По телефона кметът ми съобщи, че с официално писмо осведомили, че от фонда са отпуснати пет хиляди лева. Той тържествуваше. След седмица сумата пристигна. Но кметът не искаше да я предаде така просто. Той беше предупредил учителите, че на Цветница ще направи публично събрание в моя чест и на него ще ми връчи сумата. Събранието трябваше да бъде проагитирано и аз лично да присъствувам на него. На учителите беше неловко. Те се страхуваха от Стефан Иванов, околийския управител, но не можеха да откажат и на заповедта на кмета.

За моя зла участ времето се развали, заваля дъжд и сняг, реката придойде и не можеше да се мине. Трябваше да ме откарат с кола до училището, където ставаше събранието.

Салонът беше препълнен. Събранието бе открито с ученическия хор под ръководството на братовчед ми, учител. Кметът пак ми отдаде чест, стана и почна да говори. Той нямаше ораторски дарби, но все пак успяваше добре да изрази мислите си, с правилни и точни изрази. Обрисова ролята на писателя, сетне мина направо към мен, посочи страшните условия, в които съм живял, пречките, с които съм се борил, и чудото, което е станало — човек, лишен от образование, да пише книги, да кореспондира с цял свят, даже с Китай, и пр. Цялото събрание избухна в ръкопляскане. Още като влязох, забелязах, че най-големите реакционери на селото бяха го бойкотирали.

Не можех да удържа вълнението си. Никога, никога през живота си не съм предполагал, че ще получа някога чествуване при сегашния режим и строй. Ако е имало у мен надежда за някакво признание на заслуги, то е било за други обстоятелства, при съвсем други обществени условия, които може би не ще доживея. Всичко се дължеше на моралната смелост на един човек, който никак не споделяше моите идеи, нито се надяваше да ме спечели за неговите, но направи нещо, което ме изненада и трогна.

След речта си той ми връчи тържествено и публично сумата. Поблагодарих му с къса реч, която беше също изпратена с ръкопляскания. След това говориха учителите Димитър Стоянов и Петко Петров.

След събранието по предложение на кмета се пусна подписка за събиране необходимата сума за купуване на количка. Но тази подписка така си и остана със записаните от кмета петдесет лева.

Няколко дни след събранието в местния вестник „Ботевградска дума“ под заглавие „Да направим нещо за Трифон Христовски“ кметът даде следната статия:

Читателите на вестника понякога срещат дописки от Трифон Христовски. Това име е познато на мнозина в Ботевградско. Малцина са обаче, които го познават лично. Искам да запозная обществото с Христовски.

Роден е в село Радотина. Той е труп, защото още в най-ранна възраст е бил поразен от детски паралич и е останал с недоразвити крака — здрава му е само лявата ръка. Той не може да се движи без чужда помощ и излиза навън само като го носят на ръце или в кола. Но природата е посегнала още по-жестоко върху него: Христовски боледува от костна туберкулоза и е изтърпял две операции от разни други болести. Баща му е дребен земеделец и е беден човечец, който геройски влачи нерадостен живот с цялото си домочадие и със своя син Трифон.

Христовски не е могъл да ходи на училище, защото е трябвало винаги да го носят на ръце, а и никой не е обръщал внимание на такова уродливо дете. И въпреки това днес Христовски дава кореспонденции и статии за България във всички есперантски вестници и списания и чрез тоя международен език запознава целия свят с нашето отечество. И го запознава така, както това може да направи само един първостепенен публицист, макар и официално да е „неграмотен“ — никое училище не може да му издаде свидетелство, за каквото и да е образование.

Трифон Христовски получава най-голямата кореспонденция в Ботевградска околия и редовно отговаря на всички, които му пишат. Издал е досега две книги: „Смъртта на Христо Ботев“ и „Проблеми на селото“, за които нашият печат даде ласкави рецензии. С първата си книга той занимава будната обществена съвест с въпроса около смъртта на Христо Ботев. Във втората книга Христовски разглежда по един най-обективен начин

социалните противоречия и жизнените проблеми на българското село.

Въпреки телесната си немощ Христовски е придобил без ничия помощ големи познания, и то при крайно бедна обстановка. В трупа на Христовски живее чиличен български дух, който не се е пречупил пред трудностите, а от устата му не е излязла нито дума на проклетие. В писанията му не личи нищо от неговата трагедия. Не се оплаква той и в разговорите си — сякаш не живее физически и не чувствава никакви нужди...

Казват, че гениите живеят късо време и все пак успяват да дадат много на човечеството. Христовски не е гений, но е талантлив човек. Той е сега на 34 години и има време да се развие и даде още нещо на нашата общественост. Неговият живот е потребен! Трябва обаче да му се създадат по-добри материални и културни условия за съществуване. Най-напред материални!

Неотдавна Министерството на вътрешните работи, по мой доклад, му отпусна 5000 лв. помощ. Сумата му се предаде с подходящо тържество, в което взе участие цялото село. За пръв път в своя живот той бе погален, поласкан, даде му се признание от държавната власт. А колко ценно е това за един живот като тоя на Трифон Христовски!

Ние малко ценим нашите даровити хора приживе, даже ги обиждаме. Дайте да направим нещо за Христовски! Положението му е много лошо, той се нуждае от помощ, трябва да се полагат грижи за него. Той познава околния свят само на книга, без да го улавя със сетивата си. Необходима му е една инвалидна количка, за да може да излиза с нея на чист въздух и на „разходка“.

Трябват волни пожертвувания, които може да се изпращат направо до него в село Радотина. Интелигенцията на Ботевградско не бива да остави да угасне преждевременно един голям дух. Тя трябва да му помогне! Трифон Христовски заслужава това, защото от нищо е станал нещо.

В резултат на тази статия получих сто и петдесет лева от някой си капитан, началник на 16-то военно окръжие. Но кметът не се отчайваше. Не срещнал съчувствие в ботевградската интелигенция, той прати нов апел до „Заря“, който беше поместен в бр. 5684 от 4.VIII.1940 г. под заглавие:

„Да се помогне на един писател“. В апела се казваше:

Неотдавна в село Радотина, Ботевградско, се състоя едно рядко културно тържество. Честуван бе известният есперантист Трифон Христовски, който е автор на книгите „Смъртта на Христо Ботев“ и „Проблеми на селото“. Трифон Христовски се ползува с голяма популярност в родния си край не само поради изключителната си обществена и книжовна дейност. Неговата популярност се дължи преди всичко на огромната му енергия, оптимизъм и любов към народа и културата, които са в коренно противоречие с жестоката съдба на този талантлив човек.

Трифон Христовски е с парализирани крака и една ръка още от детинство. Той не може да се движи без чужда помощ, но следи с непрекъснат интерес социалното и културно развитие в света. Трифон Христовски няма абсолютно никакво образование, не е ходил на никакво училище, а кореспондира на есперанто с цял свят, пише дописки и статии в българските вестници. Пише с лявата си ръка, която му е единствен здрав крайник. Книгите му се четат с голям интерес.

Трифон Христовски, освен това боледува от костна туберкулоза и е изтърпял две операции от други болести. Въпреки това той е с бодър дух и с желание да живее и твори още. Сега е на 35 години. На тържеството, уредено в негова чест по почин на кмета на Литаковската община, присъства цялото село. На проявилия се общественик беше дадена парична сума от 5000 лв., отпусната от Министерството на вътрешните работи.

Но тържеството се свърши и Трифон Христовски остана наново сам без всякаква материална помощ. Ето

какво пише г-н кмета на с. Литаково за обстановката, сред която живее и работи недъгавият, но талантлив писател:

„Когато го посетих за първи път, намерих го в мизерна селска стая, заобиколен от домашни, съседи и обагнени агнета, поставени в стаята на топло. В стаята е струпано всичко: деца, прасета, агнета. Той нямаше дори и годна писмена маса за работа. Много книги и вестници бяха натрупани на одъра (кревата), по столовете и сандъците. В тая стая, при околния шум и разговори, лишен от необходимите удобства, от слънце и въздух, той пише и чете през по-голямата част на годината.

През второто посещение през лятото го заварих в още по-мизерна северна стая — «кабинет» с малки прозорци, прогнил таван, от който постоянно пада прах и засипва наредените книги по пейките, столовете и земята.

До леглото му стои детектор — едничка връзка със света...

При тая обстановка Трифон Христовски продължава да работи и се надява за по-добри дни. Той е завършил новата си книга «Войната в Далечния изток», но няма средства да я издаде.

Трифон Христовски се нуждае от бърза и сериозна помощ. Селяните от неговия край отправят към нашата общественост апел да се притече на помощ на един талантлив човек с изключителна съдба, който не престава да работи за издигането на народа си. На Христовски трябва да се създадат условия за работа и за подобрение на здравето му. А това е задача преди всичко на нашата организирана общественост, на всевъзможните културни, благотворителни и просветни институти, а така също на всеки ценител на културата и нейните творци“.

С този апел редакцията и литаковският кмет може би изпълниха един човешки и граждански дълг. Но когато го прочетох във вестника,

потисна ме дълбока скръб.

И така, аз, човек с изключително жестока съдба, който цял живот се борих от нищо да стана нещо, да стана човек, който живее с пулса на своя век, да служи с перото, доколкото силите ми позволяват, на прогреса, свободата, борбата за по-справедливо социално устройство, след толкова мъки, терзания, нещастия, пречки, постигнал вече вниманието на околиците, сега трябваше да получа като награда за всички понесени трудности... апел за обществена милостиня!

Негоден социален ред! Ред на толкова несправедливости, на океан човешки страдания, на тегло и потисничество, на страхотни войни и човешко изстребление, след като ми отне възможността да живея, да работя свободно, след като твоята цензура удряше една след друга книгите ми, сега ми поднесе като мой земен дял общественото подаяние!

Дали ще дочакам по-друга съдба, друг дял, друга награда? Дали ще дочакам светлия слънчев ден, ден на свободата, който ще заличи срама и позора на днешното, настоящето? Не знам. Но нека младото поколение, което ще го дочака, което ще чете може би тези редове, в момента на своето тържество си спомни за една от милионите жертви на този кървав валяк, който се нарича капиталистически строй.

Тогавя сътрудних с редица статии „Моите международни приятели“ в есперантската страница на „Заря“ и се запознах с редактора на страницата Иван Д. Есперов и хората, които бяха около него. Те издадоха циркуляр и го разпратиха до есперантистите в провинцията. Получавах по сто-двеста лева от различни места. Събраха се около три хиляди и шестстотин лева, с които успях да си ремонтирам стаята, да я направя южна, с големи прозорци и постеля с дъски. Тя стана слънчева, хигиенична, но за нещастие малко поживях в нея. С получените от кмета пари купих дрехи, юрган, чаршафи. Докато се обзаведа по-човешки, те се свършиха.

Между кмета и околийския управител Стефан Иванов съществуваше стара неприязън. С идването при мен и докладите до министерството в моя полза кметът му даде нов обвинителен материал в своя вреда. Литаковският кмет беше с висше образование на служба в Литаково от 19 май и имаше сигурна опора в министерството. Стефан Иванов беше с прогимназиално образование, но заради минали заслуги през септемврийските дни на 1923 и априлските събития 1925

година беше назначен със специално решение на Министерския съвет за управител на околията. В борбата победи околийският управител. Литаковският кмет беше преместен в село Горни Богров, Софийско.

През тази година ме споходи любовта към жена, въпреки че твърдо бях решил да се запазя от такава любов. Тя дойде внезапно, като вихър, преживях я бързо и също така внезапно отмина. Всичко продължи няколко месеца. В сегашната любов нямаше предишните наивни, младежки платонични чувства. Тя беше напълно земна, реална, силна, разтърси ме като ураган.

Девојката не беше красива: кожата и беше мургава, лишена беше от елегантност и естетика. Но въпреки недостатъците, които добре виждах, в нея имаше привлекателност. Особено привличаше нейният характер. Познавах я от години. Тя беше от нашето село. Изначало беше член на РМС, а и след това продължи да идва у дома. Водехме сериозни разговори, понякога оставаше до късно в стаята ми, без да се стеснява, че сме сами. Държеше на приятелските ни връзки. Рязко изпъкваше от другите селски девојки по своята сериозност и възприемчивост. Беше на двадесет и седем години, закъсняла в женитбата поради това, че беше от бедно семейство. Но се носеше много интелигентно и бедни и прости момчета не смееха да я искат, а богатите не и обръщаха внимание. Много пъти тя ми дава чорапи, кърпи и прочее.

Любовта дойде сама по себе си. А признанието може би никога нямаше да дойде, ако не беше едно нещастно събитие в нейния живот, което я разтърси из основи, причини и много нравствени страдания и тя срещна състрадание, съчувствие и помощ само в мен. Страдах заедно с нея, защото я обичах. Признанието дойде неусетно. Без да искам, без да желая.

Разбира се, не срещнах взаимност. Но девојката напълно ме разбра. Тя не се обиди, не побягна, не ме оскърби, както би направила всяка друга селска мома. Тя каза, че храни само приятелски чувства към мен, че не може да има други и че ако нейното присъствие ми причинява страдания, готова е да не идва. Това държание напълно ме обезоръжи. Не можех да я мразя и затова страданията ми бяха по-

тежки. Не можех да я отблъсна, да не я виждам, защото би ми било по-мъчно. Но я виждах малко време — скоро тя отпътува за друго село.

Преживях много тежко лято. Понякога ме обхващаше озлобление срещу самия себе си, срещу моя живот, моята участ и накрай — срещу моята слабост. Но аз не бих бил човекът, който от „нищо“ стана „нещо“, ако отново не победях.

За победата много допринесе едно ново познанство с едно осемнадесетгодишно момиче, с което се запознахме писмено посредством наша обща приятелка. От разказите на тази приятелка то ме познавало отдавна, имало голямо желание да кореспондирам с него. Но имах толкова много приятели в цялата страна и чужбина, че едва успявах да отговарям на техните писма и не обръщах внимание на желанието ѝ. Ала нашата обща приятелка настояваше да ѝ пиша. Послушах я. Писах и през лятото на 1941 година кратко писмо.

Получих голямо възторжено писмо, в което тя ми пишеше, че като получила писмото, идвало и да вика от радост, да се похвали на другарките си работнички. Тя беше класово осъзната работничка във фабрика „Бакиш“. Направих сравнение между писмото ѝ и писмата на моята любима. Те бяха сухи, неграмотни, тя не намираще да ми каже нито една утешителна дума. Писмото на младото момиче беше възторжено, искрено, сърдечно. И то беше учило само до първи прогимназиален клас и напуснало поради бедност и пиянство на бащата. Но школовката между съзнателни другари, природната му интелигентност го бяха издигнали много по-високо от моята другарка от село. Почеркът на новата ми приятелка беше красив за нейното образование, езикът, стилът ме изненадаха.

По това време вече кореспондирах с класово осъзнати другарки — Сузана Сисон Гарти, еврейче, и Веса Михайлова. Те бяха вече девойки с характер, с мироглед, имаха свое мнение по ред въпроси, по които често влизахме в спор. Но и двете бяха интелигентни. Сузана с гимназиално образование, което бе завършила с отличие, а Веса с шести клас, напуснала поради болест, чиновничка.

Дочка Иванова, новата ми приятелка, беше работничка, израснала в някое Годечко село. Останала от малко дете без майка, тя израснала при пияница баща и майка мащеха, и беше прекарала живот без щастие и радост. Това беше, което още от началото ме тласкаше към нея. Другото обстоятелство, че тя още в третото си писмо ми се

довери, оплака ми се за някои свои сърдечни тревоги, че страда и се нуждае от дружески съвет и помощ. Писах ѝ, че любовта за нас с нея не може да бъде всичко в живота, че ние имаме много по-голяма, велика цел и заради нея трябва да победим личното. После тя сама ми призна, че писмото ми изиграло голяма роля за душевното и спокойствие, за по-лекото изживяване на страданието и. Така ние си помогнахме един на друг, без да се познаваме. Кореспонденцията ни продължаваше редовно. Всяко нейно писмо ми откриваше прекрасната и душа, голямата и вяра в тържеството на трудещия се народ, великодушния и характер. Прати ми снимка с автограф. Симпатично лице с изразително чело и вежди, големи красиви очи, стройно тяло и най-характерното в нея — големи руси плитки, спуснати отпред.

Обичта ми към това момиче от ден на ден растеше. И до днес мисля, че тази обич е само приятелска. Как можеше да се породи друга обич, преди да се видим?! Но тя беше много силна. Струваше ми се, и до днес ми се струва, че бих полудял от мъка, ако това момиче пропаднеше, загубеше свободата или живота си.

Сега, когато пиша настоящите редове, почти три години след нашето запознаване, чувствата са запазени същите. Може би при други обстоятелства, ако моята лична съдба не беше така жестока и черна, тези чувства биха взели друго направление, друг характер. Но страдал вече два пъти от несподелена любов, аз се научих да се владея. А и късо време след нашето запознаване отново се разболях, физическите и душевни страдания, на които бях подложен, погълнаха цялото ми внимание и енергия, цялото ми същество. Любовта към първите две жени отдавна премина, като че ли не е била. През 1942 година на връщане от лекарски преглед в Ботевград, в село Литаково видях първата жена, която обичах. Спря се и заприказвахме. Гледах я с интерес, стараех се да я задържа повече време на разговор — нали това беше жената, която обичах. От предишната прелест не беше останал нито помен. Тя фъфлеше при говора — липсваха и два-три зъба. Гласът и беше дрезгав. Лицето прецъфтяло, очите без предишната красота. Обута в цървули, с плетена торбичка в ръце. Животът бе извършил своята работа над нея. Но и тя беше изпълнила своя дълг към него — имаше син, който беше голямата и надежда и с който ми се похвали. Имаше си къщичка, покани ме на гости. Мъжът и работел в София.

През лятото на 1942 година в болницата ме посети и втората ми приятелка и ми съобщи, че ще се жени. Посрещнах равнодушно съобщението ѝ. А преди няколко месеца това съобщение би ме съсипало от скръб. Преди тя вече беше ме запознала със своя кандидат, който ми хареса и я посъветвах да се ожени за него.

Но към Дочка Иванова чувствата, макар приятелски, не намаляват, а се увеличават. Същото личи и в нейните писма, и в нейното държане. Надявах се, че ако живея ще ѝ помогна с ръководство, съвети, литература да придобие това, което училището и обществената система бяха ѝ отказали. Но съдбата е решила другояче.

През лятото на 1941 година преживях нови душевни и морални страдания, за които не искам да премълча, въпреки че най-близките ми приятели и другари знаят за тях.

На 22 юни рано сутринта моят детектор донесе вестта за разбойническото нахлуване на хитлеровите орди в отечеството на свободните руски работници и селяни. Страшният враг увеличи силата си, като тури ръка на цяла Европа, на нейните източници, на нейната индустрия, военни материали и работна ръка. Отиването на Хес в Англия ясно ми показва какво се готви въпреки официалното комюнике.

Знаех каква огромна икономическа и военна мощ представлява Съветският съюз. Години наред четях литература и преса за големия напредък в страната на строящия се социализъм, за развитието на тежката индустрия, колхозната система, за отличното въоръжение на Червената армия, за развитието на съветската авиация, за прелитането на полюса, за масовостта на Осоавиахима, за парашутните войски. В мен здраво беше заседнало убеждението, че Червената армия е непобедима не само поради огромната си материална сила, но и поради своите морални качества. Всички европейски народи, потиснати от капитализма, знаят, че Червената армия е армия на свободата и не ще се бият с нея. Още при първите сражения ще почне разложението между тях.

Първите германски успехи ме удариха като гръм. Отначало се утешавах, че съобщенията не са верни, че Съветският съюз още не е успял да концентрира своята военна сила, защото мобилизацията беше обявена в деня на нападението. Но минаха две-три седмици, а положението не се изменяше, фашистите напредваха светкавично, руските градове падаха един след друг, руската армия отстъпваше, пресата и радиото гърмяха за хиляди унищожени танкове и самолети, за стотици хиляди пленници.

Споделих раздразнението и опасенията си с Веса. Отначало и тя беше объркана, но скоро се съвзе и оправи. Тя имаше възможност да

слуша чужди станции, да се вижда и движи между осведомени другари, а аз слушах само моя детектор, на който се изтъпанчваше със своя отвратителен глас фашистът Чинков и ежедневно съобщаваше за нови германски победи. Намразих детектора за едностранчивата информация, бойкотирах и „Заря“ и се опитвах да живея в пълно неведение, за да се спася от фашистката отрова. Но в това успях само за ден, за два и скоро някаква незнайна сила отново ме тласкаше към слушалките. Слушах редовно, даже и късните нощни новини, дано чуя поне зрънце истина, поне малко добро. И отново радиото гърмеше за германските победи, за „чували“, за паднали малки и големи градове, за стотици хиляди пленници.

Мина месец. Германците взеха Смоленск и се насочваха към Москва. Липсата на обективни съобщения ме накараха да се реша на една голяма опасност — писах на Сузана да ми изпрати в плик информационни партийни листове със съобщения на съветски станции. Но там се съобщаваха само късички телеграми за германски загуби и за проявен героизъм на отделни бойци от Червената армия. Общият ход на събитията продължаваше своята насока. Фашистите след още един месец взеха Киев, желязото на Кривой рог, възлицата на Донбас, Харков, превзеха почти цяла Украйна. Строената седем години Днепровска електростанция беше унищожена.

Дресираните фашистки палачи, които смазаха испанската революция, искаха да удушат Съветския съюз, надеждата и крепостта на световния пролетариат и всички потиснати в света. Тези окаяни фашистки орди рушат, унищожават, убиват. Воюват за интересите на германската и световната буржоазия против собствените си интереси и свобода.

И аз — човекът, който посвети целия си живот на борбата за освобождението на потиснатите, който имаше такава твърда вяра в крайната победа, който изгори, унищожил в себе си личното, а живееше с надеждите, радостите и страданията на могъщия колектив, който победи в живота толкова пречки и несгоди, — аз отпаднах духом, отчаях се. Срамно, но факт. Аз — който давах вяра на другите, който ги окуражавах с перо, слово и личен пример — сега сам се нуждаех от поддръжката на другите. Изпаднах в страшен песимизъм. Не смеех да говоря пред който и да било, външно проявявах кураж, доказвах в

някои писма, че СССР е непобедим, но самият аз пред Веса, Есперов, Гешков изказвах открито страховете си, упадъка на вярата си.

Веса ми се караше в писмата си, укоряваше ме, заплашваше ме, че ще ги запази и един ден ще ми ги покаже за мой срам. Бях готов да понеса и срама, само и само положението на нещата да се промени, да вземе друг обрат. Но то неизменно отиваше по своя фатален път. Фашистите стигнаха на около сто километра от Москва.

Никога не съм се намирал в такова тежко душевно състояние, както през лятото и есента на 1941 година. Когато идваше някой другар от съседно село и почвахме да разискваме, идваше ми да се разплача като дете, да викам, дано ми олекне. Но и тези, които се въртяха около мен, не можеха много нещо да ми кажат, да ме утешат. Всички държаха за едно: „Да се чака, ще видим после стратегията на съветските военачалници. Там има хора, които мислят и преценяват всичко“.

Едва през зимата се окопитих и надеждата полака-лека се възвърна. Светът видя и германците да отстъпват. През лятото фашистите почнаха нова офанзива, но само на един сектор, а не генерална. Ленинград се задържа. Германците не можаха да вземат нефта. В края на краищата сбъднаха се думите: „По-добре армия без територия, отколкото територия без армия“. Червената армия почна да бие и унищожаваше врага. Разбрах грешката си, но много късно.

Душевните страдания докараха и физически отпадък. Лятото на 1941 година беше много лошо, облачно и аз не можех редовно да се пека на слънце. Сутрин понякога беше ясно, но тъкмо към 10–11 часа, когато беше време за бани, излизаха гъсти облаци и затуляха слънцето. Някои дни едва успявах да се пека пет-десет минути и се заоблачаваше, почваше да духа или да капе дъжд. Бързо се обличах и бягах в стаята.

Още през есента усетих болки в гърба, нощем не можех да се обърна отдясно наляво в легнало положение, а трябваше да стана и седна в леглото. Денем не можех да седя неподпрян в гърба. Понеже и друг път съм имал подобни болки, чаках, дано премине от само себе си. Но болестта не само че не минаваше, а се увеличаваше. През зимата болките се преместиха в кръста отляво и не само че трябваше да седя подпрян, а трябваше да приближавам стола до кревата и с все сила да притискам кръста до кревата. В края на краищата и това вече не помагаше. Трябваше постоянно да лежа. Но в края на зимата и лежането не ме спасяваше от физическите болки.

Зимата на 1941–42 година също беше ужасна. Сняг и студ. Превозните средства бяха нередовни. Човек в моето положение не можеше да пътува в такова време. Лежах без всякаква медицинска помощ. Писах няколко писма до д-р Богданов и д-р Вълков. Първият ми прати алонал, вторият ми препоръча саридон. Лекарствата отчасти притъпяваха болките, но от ден на ден отпадах, вдигах температура.

Едва през март успях да се явя при д-р Вълков. Той ме въртя, натиска по раменете, но болките в кръста не ставаха по-силни. Д-р Вълков заключи, че болките не се дължат на ново огнище на костната туберкулоза, а са невралгични. Предписа ми калций, саридон, прахове против температурата. Но нищо не помагаше. И на 13.IV.1942 година отново отидох в Александровската болница при д-р Плосков, който ме прие, както винаги, любезно, приятелски.

Рентгенова снимка на гръбнака. Нищо особено. Рентгенова снимка на белите дробове. Нищо особено. Изследване на бъбреците. Нищо особено. Всичко в ред.

— Но, господин докторе, на какво се дължат болките? — питам доктор Пловков.

— Поради деформацията на гръбнака, която е увеличена, ти имаш неправилно притискане на гръбначните прешлени. От това се появяват тези невралгични болки, които имаш. Освен това и фистулата те изтощава и усложнява положението. Но не се страхувай, всичко ще мине.

Не ми се вярваше да мине, но винаги думите на д-р Пловков ме успокояваха, вдъхваха ми кураж.

По негово нареждане почнаха редовно да ми слагат венозни инжекции с калций и декстроза. На серии: десет дни инжекции, десет дни почивка. Още след първата серия температурата спадна. След втората мина стомашното разстройство и се върна апетитът. След два месеца лежане видимо се поправих, което се забелязваше и по лицето ми. Болките в кръста намаляха. Почнах да сядам в леглото. Редовно правех и кварцови нагревки на гърба. Но към края на третия месец стомашното разстройство отново се появи, пазих няколко дни въпреки запрещението на лекарите диета само на кисело мляко и отново отслабнах. Излязох на 23 юни и прекарах десет дни в „Надежда“ у братовчедите (чичо Стаменови). И тук разстройството не ме оставяше, а при диета с кисело мляко получавах запек. Движех се, но по-трудно отпреди, сякаш носех някакъв товар на гръб. Някои дни кръстът силно ме болеше. Отново четях, подпрял кръст на прозореца.

В болницата се запознах лично с Дочка и с всичките си софийски приятели, с които се познавах само писмено. Те идваха масово в болницата и тягостният болничен режим се разнообразяваше за час-два. При мене постоянно беше Веса и ми правеше всевъзможни услуги; дългогодишното приятелство още повече се заякчи. Полугласно говорехме върху положението, понякога се карахме, защото от мен още не бяха изчезнали последните останки на песимизма.

Върнах се в село с надежда, че слънчевите бани, чистият въздух и добрата храна ще допринесат за пълното изчезване на болките. Но стана точно обратното — след месец не можех да се мръдна от

леглото. На 4 август сестра ми ме внесе на ръце в стаята и положи на кревата. Освен болките в кръста появиха се ужасни болки с тръпки в краката. Ежедневно гълтах комбинирани прахове. Не можех да се обърна в леглото. Стомашното разстройство взе ужасна форма. Отново отслабнах до крайна степен.

На 15 август ме откараха в легнало положение в ботевградската болница, където д-р Вълков за двадесет и пет дни ми сложи двадесет калциеви инжекции, които отново ми позволиха да седя в леглото. Щом се почувствувах в състояние да пътувам, заминах направо от Ботевград за София при д-р Плосков, който беше предупреден за състоянието ми. Отново инжекции с калций и декстроза. Но болките в кръста не минаваха.

Минават месеци. На приятелите ми им омръзна да идват. Ето есента преваляше, дойдоха и първите дни на зимата, а аз още лежах в болницата. Болките не минаваха — ту олекнат малко, ту отново ме стегнат, ту отляво, ту отдясно. А температура нямах. Само пулсът беше между 100–120. Постоянно вземах комбинирани прахове. За да премахна суката и тъгата, които ме налегнаха, почнах да преработвам ръкописа на последната си книга „Любов и брак“, която написах при едномесечното ми лежане в село, полегнал наляво и подпрян на лакът, защото това беше единственото безболезнено положение.

Всеки ден, след като минеше визитация в 10:30 часа и ми сложеха инжекцията, изваждах ръкописите на кревата, свивах се одве и почвах да пиша. Писах и на Бъдни вечер. Вечерта имаше в болницата коледна елха с дребни подаръци за болните и по-големи за служещите. Събра се целият персонал от лекари, прислужници и болни, които бяха на крака. Аз бях сам в стаята с две легла. Забравиха ме. Беше ми лошо, неспокоен бях. Пипнах пулса — 120 удара. Легнах, но през нощта получих нещо като задух в гърдите, не можех правилно да дишам. Повиках нощната сестра, която ми даде кофеин и можах да заспя. Но след три-четири часа сън се събудих и прекарах буден до сутринта. Беше ми зле. Сутринта имах температура и нямах апетит. Изпих чая, но след малко го повърнах. Почна ужасна кашлица. Отвори се отведнъж фистулата на гърба, която от месеци беше зараснала. Побесня и фистулата на корема. Появи се страшно стомашно разстройство. Температурата достигна 39,7 градуса. Така посрещнах Коледата.

Четири дни и четири нощи непрекъснато повръщах, кокалите ми пукаха от надуване. Нищо не можех да туря в уста, освен вода и чай, но веднага ги повръщах. Превързваха ме по два пъти дневно.

Какво стана с мен? Или бях настинал, или имах инфлуенца. Но всички болести вземаха в мен особена форма.

След седмица всичко мина, с изключение на температурата и кашлицата. Също и апетитът не се възвръщаше. Получавах триста грама пшеничен хляб, но го раздавах на другите. Напразно вземах три вида лекарства срещу кашлица. Тя, макар че не беше в първата остра форма, продължаваше. Температурата постоянно правеше големи скокове. В ума ми заседна мисълта за туберкулоза. През март направихме нова рентгенова снимка на дробовете. Нямаше нищо. Поуспокоих се. Напуснах болницата на 5.IV.1943 година, когато я подготвиха за евакуация. Донесох на село кашлицата. Отново мисълта за жълтата гостенка заседна в мисълта ми. Рентгенът нищо не откри. Пратих на Веса проби от храчки за изследване в болницата. Д-р Плосков съобщи да преустановя слънчевите бани, да прекарвам повечето легнал, да взема солена вода и пр. Изследването отново даде отрицателен резултат — бацили нямаше. Пак се поуспокоих душевно. Но кашлицата не спираше, а понякога ставаше просто страшна. Напразно опитвах всякакви лекарства против кашлица — нищо не помагаше. Болките в кръста намаляха и почнах да се движа из двора, даже на два пъти, макар и с голям труд, излязох в село.

През юни ме заболя десният крак в седалищната част. Отначало болките не бяха сериозни, а временни и преминаваха. Но после кракът отеche, болките се засилиха, не минаваха вече и ми пречеха при движение. Едва с големи мъки успях да отида до пътната врата. Към средата на юни отново бях на рентгенов преглед при доктор Вълков в Ботевград. Дробовете идеално запазени, няма нищо. Имало само малко емфизема, която причинявала задушаването. За крака нищо не можеше да се каже, трябваше рентгенова снимка. Отново лекарства за кашлица, течен калций и пр.

През същото това време фистулата на корема след деветгодишно съществуване даде нов абсцес и нов канал. Съобщих на доктор Плосков в София и той отговори, че нямало нищо опасно.

След три-четири седмици доктор Вълков отново ме посети и прегледа вкъщи. Бях много отслабнал. Прислушването не показва нищо

обезпокоително. Зле бях с кашлицата и крака. Също отново имах ужасно стомашно разстройство, срещу което предишните церове не помогнаха. Нужна беше отново калциева терапия. Уредихме с доктор Вълков отново да отида в ботевградската болница при неговия колега Лазаров, където да прекарам около двадесет дни на диета и калциеви инжекции.

На 15 август се явих при доктор Лазаров. Но това не беше Вълков или Богданов, това беше един надут човек, сбъркал своята професия. Той не искаше да ме приеме, просто не искаше да ме изслуша. Обвиних го в бюрокрайизъм, педантизъм, липса на хуманност. Като разбра с какъв човек има работа, той омекна и се съгласи да ме приеме. Но в болницата беше ужасна мизерия. Нямаше превързочен материал, нямаше кисело мляко, а аз поради разстройството трябваше да вземам само кисело мляко. Едва изкарах осем дни, щях да умра от глад и избягах в село.

В село заварих на курорт баджанака на нашия прогимназиален директор доктор Виктор Николов. Уредихме с него да ми слага инжекциите. Помолих го да бъде скромен в хонорара, понеже от многото лекуване средствата ми бяха много ограничени. Той се обиди. Пари от мен не искал. Даде ми рецепта за калций „Сандоз“, който бил най-добрият и с последните си двеста лева взех пет ампули „Сандоз“.

Но мина ден, минаха два, три, а доктор Николов не идваше. Пращам да го викат — или го няма, или е зает. Не бях налитал и на такъв случай. Казах на братовчеда си Кольо, че е нечестно да ме излъже да дам последните си пари за скъпи инжекции и да не дойде да ги сложи. Дойде в събота в 3 часа да ми каже, че на другия ден в 4 часа си отива. Искаше да ми сложи всичките пет инжекции в събота! Щял съм да имам един шок от калций, от който кашлицата и разстройството щели да минат. Не посмях, приех само две и на двете ръце. Ампулите бяха двадесеткубикови. Целият пламнах!

Доктор Николов си отиде и трите инжекции останаха несложени. Положението ми непрекъснато се влошаваше. Не можех да излизам вече и до портата, а едва се смъквах по стълбите и по цял ден прекарвах седнал пред къщи, на едно място. Колебаех се дали да се върна отново в болницата или да си остана вкъщи. Бях в непрекъснатата преписка с Веса, която ми съобщи, че д-р Плосков е мобилизиран и в Първостепенната болница е останал само д-р Василев, който едвам се

справя с огромната работа. Тя ме посъветва да се върна отново в болницата. Притиснат от физически болки и с надежда, че поне отчасти ще се подобри положението ми, почнах да се готвя за ново пътуване до София. Най-напред трябваше да се осигуря финансово. Продадох за две хиляди лева книги от библиотеката си.

На 27.IX.1943 година отново се явих в болницата, евакуирана в училището „Граф Игнатиев“. Заместник на моя приятел беше д-р Димитров, същият, който в 1934 година ме прегледа в Ботевград. Ние не се познахме един друг и отначало той ме посрещна като д-р Лазаров — не искаше даже да ме приеме. Но след това се разбрахме и промених мнението си за него. След като разбра основно болестта и нейния дългогодишен ход, хрумна му идеята за една нова операция, да изолира болното черво да не минава храна през него, да остане в покой, може би при това положение фистулата от само себе си ще изчезне, а ако това не стане, след шест месеца или година с нова операция ще може да се отстрани самото огнище и напълно да се отърва от тази фистула, която разстройваше целия ми организъм. Операцията не била рискована, ако би била рискована, не би ми я предложил. Но даже и рискована да беше, бих я приел, защото се ловях като давящия се за сламката. Напоследък секрецията от фистулата стана много силна, болките — също, правех постоянно температура и нищо вече не можеше да ми помогне, освен нова операция.

Дадох съгласието си и д-р Димитров сериозно се зае с мен. Най-напред на рентгена изследвахме състоянието на дробовете и крака. Снимката на дробовете излезе несполучлива и пет пъти изследвахме храчките, но бацили не се откриха. Костта на крака също беше здрава. След това с пълнеж от специална каша направихме снимка на корема, но мисля, че от нея д-р Димитров не можа да узнае това, което беше му нужно. Най-после дойде момент и за самата операция.

Тя излезе много тежка и опасна и продължи 2,30 часа. Пак почнахме с местна упойка и когато почнаха да се справят със срастванията, свършихме с обща упойка. И тази операция прекарах тежко, много по-тежко от първите. Четири дена непрекъснато повръщах и животът в мен се поддържаше с упойтелни инжекции и декстроза във вените. След това „преминах Рубикон“ по израза на един лекар, разбрах, че ще живея и почнах да приемам по малко храна. Но в болницата нямаше подходяща храна, а отвън не можеше да се намери.

Исках прясно мляко, но едва след две седмици можах да се снабдя с контрабандна бележка за мляко. Тогава вече мляко не ми се ядеше, а нещо сготвено. В болницата ни даваха зеле, фасул и други постни храни, защото точно тогава почна безмесна седмица. Гладувах много.

На третата седмица след операцията ми отекоха краката. Отоците, особено на левия крак, бяха придружени с ужасни болки. Отново изследване на урината, кръвта и пр. Бъбреците бяха здрави, урината нормална, сърцето също здраво. Идваха лекари и от вътрешното отделение, но причината на отоците не можах да открият. Докторите от хирургията останаха с убеждение, че отоците се дължат на гладуването. Отокът на десния крак, с изключение на седалищната част, с който постъпих в болницата, спадна, но на левия крак остана. Дните минаваха, а отоците не спадаха. Почнаха бомбардировките, от които първата стана още на втория ден след моята операция. Училището се тресеше от избухванията. Електричеството изгасваше и вечер ни гледаха температурите с батерийни фенерчета и вечеряхме на тъмно. Краката ми не спадаха и не вземах никакви лекарства, само ме превързваха. По-нататъшното ми лежане в болницата би било не само един гладен режим, но и свързано с риска, че при една по-голяма бомбардировка и повреда на транспорта не бих могъл да се прибера обратно въщи. Реших да напусна болницата, което и направих на 27 декември точно след тримесечно лежане и точно две седмици преди страшната бомбардировка на 10 януари 1944 година, която повреди стъклата и тавана на новото помещение на болницата в училището.

След завръщането ми въщи положението отново се влоши. Тук няма лекар да ми слага калциеви инжекции, които поне отчасти да подобряват положението ми...

И сега, когато завършвам настоящите редове, намирам се на легло, напълно неподвижен, обслужван от старата си майка, която направих болничарка. И двете фистули, на корема и гърба, ужасно секретират. Не мога да намеря материал да ги превързвам. И двата крака са подути, десният — в седалищната част, левият — в бедрото и коляното, придружени със страшни болки, които не ми позволяват да се обърна, поместя. Участъковият лекар, личен приятел, често идва, но нищо не може да ми помогне. Разтърсва ме страшна кашлица, която не

ми позволява да полегна, да си почина. Мисля, че съм туберкулозен, но новото изследване на храчките в Искрец пак не даде положителен резултат — бацили няма. Възвърнаха се и невралгичните болки в кръста. Всеки ден имам температура тридесет и девет градуса, придружена с треска, изтощение и постоянно вземам прахове.

Животът гасне в мен, но много бавно, много мъчително. Моят толкова слаб и разбит организъм упорито се бори срещу смъртта. Просто чудно откъде се взеха у него сили да устои на толкова физически страдания. Може би това се дължи в голяма част на духа. Доживях до четиридесет години, което е даже много за нашата бурна епоха. Мисля, че този живот беше плодovit и ще остави диря след мен. Той е пример, „че от нищо може да стане нещо“ даже и при най-лоши условия, стига да има желание и воля у човека да направи нещо от себе си.

Животът постепенно гасне в мен. Колко дълго ще продължи моята агония — неизвестно. Ще приема края спокойно, твърдо, както приех всички нещастия и несгоди в живота. Единственото ми желание, което още сляпо ме държи към него, това е желанието да доживея и дочакам осъществяването на великия идеал, за който милиони люде дадоха живота си. Но това е егоизъм на болник, който умира на леглото, а не на бойното поле, в затвора или на ешафода. Всички тези прекрасни хора са се борили с надежда да доживеят осъществяването на този идеал, но техният живот е отишъл в пирамидата от човешки животи, докато се постигне реализирането му. Защото, както и досега е било, всяка капка човешка свобода е достигната с реки от човешка кръв.

В тази борба изгубих и продължавам да губя много от най-добрите си приятели и другари, които не мога да забравя. Но палачът не ще изтребя всичките. Мнозина ще останат и ще се погрижат за издаването на тези записки тогава, когато мен вече няма да ме има.

Моят последен завет, моята молба към тях е: да ми простят малодушието, което проявих в първия момент от нападението срещу СССР, да се погрижат за съдбата на останалите живи членове от моето семейство.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.